

Zasoby kapitału ludzkiego i społecznego w woj. łódzkim

1. Wstęp

Współczesne koncepcje rozwoju struktur społeczno – przestrzennych zasadniczo odchodzą od ujęcia koncentrującego uwagę wyłącznie na klasycznych ekonomicznych czynnikach wzrostu jak siła robocza, kapitał finansowy czy zasoby naturalne. Coraz większą uwagę zwraca się natomiast na jakość czynników ludzkich funkcjonujących w danym środowisku. Prace R. Putnama (2008), R. Floridy (2010) i wielu innych badaczy (Czekaj Niesperek, 2008) dostarczają argumentów na rzecz uwzględniania jakości środowiska społecznego jako czynnika stymulującego rozwój miast i aglomeracji.

Już w latach siedemdziesiątych ekonomiści amerykańscy (G. Becker 1974, T.W Schulz 1982) zwrócili uwagę na znaczenie kapitału ludzkiego jako czynnika rozwoju ekonomicznego. W latach późniejszych koncepcja ta była rozwijana między innymi przez F. Welcha. W latach dziewięćdziesiątych A. Sen (1993, 1998) i M. Nussbaum (1992) rozwijają, nieco szerszą zakresowo w stosunku do kapitału ludzkiego i odmienną w kategoriach funkcji, koncepcję *capabilities* obejmującą zbiór normatywnych i empirycznych zasad będących podstawą dla oceny jakości życia. W tym ujęciu zarówno pojęcie rozwoju uległo poszerzeniu o kategorie pozaekonomiczne jak też czynniki determinujące rozwój nie są redukowane do atrybutów ekonomicznych. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w pracach Bourdieu (1986), Colemana (1994) i Lina (2001) odnajdujemy inspiracje do uwzględniania zasobów kapitału społecznego w analizach zróżnicowania społecznego. Natomiast zupełnie ostatnio prace M. Woolcocka (1998) Halprena (2005), R. Floridy (2010) eksponują doniosłość połączenia klasycznych determinant wzrostu ekonomicznego, jakimi są nowoczesne technologie, ze społecznymi podstawami organizacji społecznej i umiejętnościami jednostek zawartych w kapitałach ludzkich i społecznych. Cytowani Autorzy wskazują, iż wyższe możliwości rozwojowe osiągają te struktury społeczne, które zapewniają równocześnie wysoki poziom organizacyjnej spójności oraz wysoki poziom synergii (Woolcock 1998, Halpren 2005). Co więcej, postulaty uwzględnienia atrybutów jednostkowych i społecznych w problematyce rozwoju zawarte są nie tylko w propozycjach teoretycznych, ale również w wytycznych polityki społecznej sformułowanej przez oficjalne gremia Unii Europejskiej. Wśród nich do priorytetów należy „Program Strategii Lizbońskiej” przyjęty w 2000 roku Przez Radę Europejską, zakładający ustanowienie w Zjednoczonej Europie najbardziej konkurencyjnej gospodarki opartej na wiedzy oraz „Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007-2013” zatwierdzony przez Komisję Europejską w 2007 roku. W obydwu dokumentach eksponuje się znaczenie kapitału ludzkiego jako czynnika wzrostu gospodarczego i kluczowego elementu polityki społeczno-

ekonomicznej krajów członkowskich UE. Niektóre kraje Europejskie jak np. Irlandia (Haynes 2004) uwzględniają w swoich planach rozwoju regionalnego nie tylko czynniki kapitału ludzkiego, co jest pewnym standardem, ale również kapitału społecznego.

Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarczym ma istotne teoretyczne uzasadnienie. Wprawdzie wskazuje się, że sukces ekonomiczny wymaga integralności poszczególnych form kapitału (rzeczowego, finansowego, ludzkiego, społecznego), które są wobec siebie komplementarne, ale jednocześnie przyznaje się, że w warunkach postępującej globalizacji i w gospodarce opartej na wiedzy, podstawowym zasobem ekonomicznym nie jest już kapitał rzeczowy, bogactwa naturalne czy siła robocza, ale właśnie wiedza zakumulowana w człowieku. Wśród teoretyków mówi się wręcz o kapitale ludzkim jako czynniku globalnego rozwoju. Kapitał ludzki zwiększa produktywność i kreatywność jednostek, poprawia konkurencyjność na rynku pracy, daje impuls do nowych inicjatyw, wyzwala przedsiębiorczość i postęp techniczny. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że teoretyczne rozważania na temat kluczowej roli kapitału ludzkiego w procesie wzrostu gospodarczego nie zawsze znajdują jednoznaczne potwierdzenie w wynikach badań empirycznych. W niektórych analizach np. zmienne identyfikujące poziom osiągnięć edukacyjnych nie mają statystycznie istotnego wpływu na wzrost dochodu per capita w regionach (Prichett, 2001). Taki stan rzeczy może wynikać z wielu powodów. M.in. z niskiej jakości danych statystycznych bądź zawężonej operacjonalizacji pojęcia kapitał ludzki. Wielowymiarowość kapitału ludzkiego sprawia, że dobór wskaźników i znalezienie odpowiednich danych nie jest łatwe. W modelach ekonometrycznych mierzących wpływ kapitału ludzkiego na rozwój ekonomiczny regionów zwykle uwzględnia się udział osób aktywnych zawodowo z wykształceniem średnim i/lub wyższym wśród ludności aktywnej zawodowo lub średnią liczbę lat nauki szkolnej przypadającej na osobę dorosłą (Barro 2001, Barro i Lee, 1993). Pomija się inne aspekty kapitału ludzkiego, takie jak: dodatkowe umiejętności, ukończone kursy, doświadczenie zawodowe, stan zdrowia, co z pewnością ma wpływ na wyniki analiz.

Podobnie jak w przypadku kapitału ludzkiego, również w odniesieniu do kapitału społecznego, analizy empiryczne generalnie potwierdzają jego znaczenie dla procesów rozwojowych.

Wyniki badań J.F. Helliwella i R. Putnama (1994) w odniesieniu do społeczeństwa włoskiego oraz S. Kancka (2002) w odniesieniu do 46 krajów potwierdzają trafność sugestii teoretycznych Woolcocka i Halprena. Podobne sugestie wynikają z analiz M. Raisera (2008) w odniesieniu do 21 krajów postsocjalistycznych z Europy Środkowo – Wschodniej. Autor konkluduje, iż ”niski poziom zaangażowania obywatelskiego i słabo rozwinięte społeczeństwo obywatelskie stanowią istotnie przeszkody w procesie transformacji. W szczególności zidentyfikowano istotne poparcie dla poglądu, iż społeczne i biznesowe sieci powiązań redukują transakcyjne koszty, a zatem zapewniają zarówno bezpośrednio ekonomiczne korzyści dla członków sieci jak i bardziej ogólne korzyści dla społeczeństwa” (Raiser 2008; 507).

W Polsce analizy J.J. Sztudyngera (2007) ujawniają istotny wpływ zmiennych kapitału społecznego na prognozowane tempo rozwoju ekonomicznego. Również analizy K. Janica (2008) wskazują na selektywnie pozytywny wpływ niektórych zmiennych kapitału społecznego na rozwój gospodarek lokalnych. Nie ulega zatem wątpliwości, iż współczesne

analizy potencjałów rozwojowych różnych struktur społecznych powinny uwzględniać zasoby zarówno kapitału ludzkiego jak i społecznego.

Jednakże dotychczasowe badania koncentrują się głównie albo na skali makro czyli kraju albo na skali mikro czyli rodziny i gospodarstwa domowego. Znacznie mniej uwagi poświęca się natomiast mezo poziomowi organizacji społecznej. Nie znaczy to jednak, że tego typu analizy nie są zupełnie podejmowane. W pierwszym dziesięcioleciu dwudziestego pierwszego wieku opublikowano w Polsce kilka pozycji szacujących kapitał społeczny poszczególnych miejscowości; Trutkowski, Mandes (2005), Frykowski, Starosta (2005) gmin; czy województw; (Działek 2008). Pionierskie opracowania w odniesieniu do zasobów kapitału ludzkiego w skali polskich regionów przeprowadzono w roku 2006 dla woj. Dolnośląskiego. Próby określenia poziomu kapitału ludzkiego i społecznego zostały podjęte również w odniesieniu do woj. łódzkiego. Należy wymienić tu cenne opracowania Urzędu Statystycznego w Łodzi: „Potencjał społeczno-ekonomiczny powiatów w województwie łódzkim w latach 2002-2007” autorstwa A. Mikulca (2008) oraz „Kapitał Ludzki w województwie łódzkim w latach 2005-2008” pod red. A. Jaeschke (2010). Potencjał kapitału ludzkiego i społecznego miasta Łodzi szacowany był również dwukrotnie w ekspertyzach firmy Price Water House Coopers z roku 2007 i 2011. Cechą specyficzną cytowanych opracowań jest bazowanie głównie na oficjalnych, łatwo dostępnych, tzw. twardych danych statystycznych. Oznacza to, że charakterystyka kapitałów dokonywana jest zasadniczo na poziomie całego województwa lub dużego miasta, nie zaś na poziomie jednostki.

Ponadto, o ile charakterystyki na poziomie zbiorowości odpowiadają wymogom formułowanym w teorii kapitału ludzkiego, o tyle nie odpowiadają teorii kapitału społecznego. W dotychczasowych badaniach kapitał społeczny najczęściej zredukowany jest do zasobów siły roboczej, do liczby uczestniczących w wyborach i liczby zarejestrowanych w danej jednostce terytorialnej stowarzyszeń lub instytucji. Poza ten schemat wykracza praca Działka (2008) uwzględniająca również komponent zaufania i liczbę przyjaciół czyli jeden ze składników komponentu sieci. Aby zatem bardziej kompleksowo oszacować potencjał kapitału społecznego należy uzupełniać dane już istniejące, danymi pochodzącymi z badań surveyowych, lepiej charakteryzujących zasoby indywidualne kapitałów. Po drugie, wskaźniki poszczególnych kapitałów, zwłaszcza kapitału społecznego należy lepiej powiązać z istniejącymi koncepcjami teoretycznymi.

Województwo łódzkie jest regionem administracyjnym, plasującym się na piątym - siódmym miejscu, w skali kraju, w różnych rankingach szacujących poziom rozwoju ekonomicznego i jakości życia. Charakteryzuje się korzystną lokalizacją przestrzenną oraz znaczącym potencjałem ekonomicznym i intelektualnym, który został zidentyfikowany i sklasyfikowany w wielu różnych ekspertyzach. Co więcej, na podstawie niektórych analiz statystycznych (Jaeschke, 2010) można wnosić, że pozycja ta w odniesieniu do kapitału ludzkiego w skali kraju jest nawet nieco wyższa i pozwala na plasowanie naszego regionu na trzecim miejscu w kraju. Inaczej przedstawia się sytuacja w kontekście kapitału społecznego. Wspomniane wcześniej analizy Działka (2008) lokują nasz region dopiero na 11 miejscu pod tym względem. Nie ulega jednak wątpliwości, iż w skali Europy należymy do kategorii regionów najbiedniejszych, a niektóre ważne parametry oceny poziomu kapitału ludzkiego takie jak: nakłady na oświatę jednostek samorządu terytorialnego, przeciętny poziom uzyskiwanych dochodów na mieszkańca czy wskaźniki umieralności na główne choroby

cywilizacyjne plasują nas na ostatnich pozycjach w kraju. Równie niskie pozycje zajmuje nasz region ze względu na takie charakterystyki kapitału społecznego jak poziom frekwencji wyborczej czy liczba zarejestrowanych stowarzyszeń. W sumie z dotychczasowych analiz wynika, że jesteśmy starzejącym się regionem, nieźle wykształconym, o niskiej atrakcyjności rynku pracy i relatywnie niewysokim poziomie uzyskiwanych dochodów oraz o wysokim odsetku umieralności na choroby cywilizacyjne, znacznej bierności społecznej, ale relatywnie bezpiecznym. Wymienione wyżej, dominujące cechy zasobów kapitałowych naszego regionu wymagają stałego monitorowania. Diagnoza stanu rzeczy i dynamiki zmian zasobów stanowi bowiem podstawę do formułowania strategicznych celów polityki regionalnej, określania kierunków i sfer rozwoju.

2. Cel, hipotezy i operacjonalizacja pojęć

Opracowanie zmierza do osiągnięcia dwóch zasadniczych celów.

- 1. Celem pierwszym jest zdiagnozowanie indywidualnych zasobów kapitału ludzkiego i społecznego w skali całego woj. łódzkiego.**
- 2. Celem drugim jest wykazanie zróżnicowania poziomów kapitału ludzkiego i społecznego w poszczególnych powiatach w woj. łódzkim**

Stosownie do sformułowanych pytań problemowych przyjęto następujące hipotezy wyjściowe, które poddane zostaną weryfikacji empirycznej.

H1. Poziomy kapitału ludzkiego i społecznego w woj łódzkim charakteryzować się będą różnymi wielkościami. Potencjał kapitału ludzkiego będzie większy aniżeli kapitału społecznego.

H2. Zasoby kapitału ludzkiego i społecznego są wysoce zróżnicowane pomiędzy poszczególnymi powiatami woj. łódzkiego. Wyższe zasoby kapitału ludzkiego i społecznego są w powiatach miejskich natomiast niższe w powiatach wiejskich.

Zgodnie z przyjętymi pytaniami problemowymi zmienną wyjaśnianą w naszym badaniu są zasoby kapitału ludzkiego i zasoby kapitału społecznego.

W literaturze przedmiotu przez kapitał rozumie się taką wartość, która spełnia dwa warunki. Po pierwsze, może ona podlegać konwersji w inną wartość oraz po drugie, jej zastosowanie powinno zmierzać do pojawienia się efektu dodanego czyli takiej korzyści, która nie wstąpiłaby w przypadku gdyby dana wartość nie została wprowadzona do systemu wymiany społecznej.

W literaturze socjologicznej i ekonomicznej wymienia się różne typy kapitałów. Ze względu na funkcję można mówić o kapitale wewnątrzgrupowym, międzygrupowym (Putnam 2008) i łączącym (Woolcock 1998). Ze względu na kryterium dysponowania Lin (2001) wyróżnia wyłącznie kapitał ludzki i społeczny. Ten pierwszy pozostaje w wyłącznej dyspozycji jednostki. Ten drugi nie jest natomiast „indywidualnie posiadanym dobrem, ale zasobami dostępnymi poprzez bezpośrednie i pośrednie więzi” (Lin 2001;56). Zgodnie z propozycjami J. Colemana (1994) i Putnama (2008), ze względu na genezę powstawania możemy wyróżnić trzy typy kapitałów. Kapitał fizyczny, kapitał ludzki oraz kapitał społeczny. Boudrieu (1992) dodaje ponadto kapitał kulturowy. Kapitał fizyczny postaje na skutek przekształceń dokonywanych przez człowieka w środowisku naturalnym. Kapitał ludzki jest efektem kształtowania naszej osobowości, natomiast kapitał społeczny powstaje w

wyniku interakcji podejmowanych przez poszczególne jednostki i grupy. Natomiast kapitał kulturowy jest zbiorem norm i wartości zinternalizowanych przez jednostkę w procesie socjalizacji i wychowania. Jak łatwo zauważyć, pomimo analitycznych rozróżnień poszczególne typy kapitałów są zjawiskami niełatwo poddającymi się obserwacji. Najbardziej uchwytne pod tym względem jest bez wątpienia kapitał fizyczny, nieco mniej kapitał ludzki, a najmniej uchwytne jest kapitał społeczny. Innymi słowy, kapitały ludzki i społeczny są możliwe do empirycznego uchwycenia poprzez zastosowanie odpowiednich wskaźników inferencyjnych.

W analizach uwaga skoncentrowana jest wyłącznie na kapitale ludzkim i społecznym. Pewne elementy kapitału kulturowego w rozumieniu Bourdieu wprowadzono do koncepcji kapitału społecznego.

Pojęcie kapitału ludzkiego pojawia się w wielu współczesnych teoriach ekonomicznych, ale nauki ekonomiczne nie dysponują jednoznaczną, powszechnie przyjętą definicją tego pojęcia. Wynika to przede wszystkim z kontrowersji dotyczących nadrzędnego pojęcia „kapitału”, który – jak twierdzi I. Ijiri (1975) - w odróżnieniu od konkretnych i niejednorodnych zasobów jest abstrakcyjny, zagregowany i jednolity. Niejednoznaczności ujawniające się na płaszczyźnie definiowania pojęcia kapitał odnajdujemy przy próbach uściślenia definicji jego poszczególnych form.

W niniejszym opracowaniu kapitał ludzki będzie rozumiany jako **ogół dyspozycji osobowościowych, wiedzy i umiejętności, jakimi dysponuje dana jednostka oraz potencjału zawartego w każdym człowieku, określającym zdolności do pracy, adaptacji do zmian w otoczeniu, oraz możliwości kreacji nowych rozwiązań, a zatem są to wszelkie zasoby, którymi dysponuje jednostka ludzka jako indywiduum**, i które:

- a/ mogą być przez jednostkę wykorzystywane w procesie uczestnictwa społecznego, tzn. we wszelkich rolach społecznych, w różnych typach aktywności;
- b/ odpowiednio zainwestowane umożliwiają podwyższenie pozycji społecznej jednostki oraz poprawę jakości życia jednostki;
- c/ zbiorowości zapewniają określoną pozycję społeczno-ekonomiczną na rynku ponadlokalnym oraz znaczenie polityczne w strukturach wyższego rzędu;

Powyższe określenie jest wysoce zbieżne z definicją przyjętą przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, definiującą kapitał ludzki jako „zasób wiedzy, umiejętności oraz zdrowia zawartego w każdym człowieku i w społeczeństwie jako całości, określający zdolności do pracy, adaptacji do zmian w otoczeniu oraz możliwości kreacji nowych rozwiązań. (Program Operacyjny Kapitał Ludzki. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013, s. 4, 2007). Powyższe rozumienie kapitału ludzkiego nawiązuje do A. Sena (1993) koncepcji *capabilities* (Robeyns 2005). **Kapitał ludzki traktowany jest** bowiem **jako zjawisko wielowymiarowe, w którego skład wchodzi takie zmienne jak: poziom osiągniętego wykształcenia, doskonalenie zawodowe (odbywane kursy) oraz stan zdrowia.**

Akumulacja w regionie wymienionych aktywów odgrywa kluczową rolę w procesie wzrostu gospodarczego. Inwestycje w wyżej wymienione czynniki kapitału ludzkiego generują bowiem znaczne stopy wzrostu w dłuższym okresie czasu (Lucas, 1988, Romer,

1990, Aghion i Howitt, 1992). Stopień akumulacji kapitału ludzkiego ma ponadto związek z absorpcją nowoczesnych technologii w gospodarce.

Literatura przedmiotu zawiera wiele propozycji w odniesieniu do charakterystyki indywidualnych zasobów kapitału społecznego. W niniejszym opracowaniu pod tym pojęciem będzie rozumiany zbiór zasobów wytworzonych w procesie interakcji, jakimi dysponuje jednostka w określonej sytuacji społecznej (Halpren 2005). Jak pisze Putnam, (2008;33) ” kapitał społeczny odnosi się do powiązań między jednostkami-sieci społecznych, norm wzajemności oraz wyrastającego z nich zaufania”. Zgodnie z powyższą sugestią w analizach empirycznych uwzględnione są tylko te komponenty kapitału społecznego, które uznaje się za czynniki konstytutywne tego zjawiska. Do nich zaliczyć należy :

- **zakres utrzymywanych sieci interakcji społecznych**
- **poziom zaufania społecznego zarówno zgeneralizowanego, poziomego jak i pionowego oraz**
- **stopień podzielenia norm społecznych związanych ze współpracą, dobrem wspólnym, demokracją oraz podmiotowością jednostek w danym społeczeństwie lub danej grupie społecznej oraz reakcjami w sytuacji łamania norm społecznych**

Kapitał społeczny, podobnie jak kapitał ludzki, jest pojęciem wielowymiarowym.

3. Metoda badania

Empiryczną podstawą ekspertyzy są wyniki badań surveyowych, zrealizowanych w ramach projektu „Kapitał ludzki i społeczny jako czynniki rozwoju województwa łódzkiego”.

Podstawowym narzędziem zbierania informacji był wywiad kwestionariuszowy, przeprowadzony w mieszkaniu respondenta przez odpowiednio szkolonych ankietarów. Wizyty ankietarów były poprzedzone listami zapowiedniami. Badanie zasadnicze przeprowadzono w okresie od 30.10.2010 roku do 23.12.2010 roku. W wyniku przeprowadzonego przetargu badania terenowe realizowała w całości firma „ARC Rynek i Opinia” z siedzibą w Warszawie.

Badanie zrealizowano na losowej próbie adresowej mieszkańców woj. łódzkiego w wieku 16 -65 lat. Innymi słowy, badaniami objęto wyłącznie mieszkańców w tzw. wieku produkcyjnym oraz późnym przedprodukcyjnym. Zrezygnowano z badania osób w wieku poprodukcyjnym, ze względu na ich relatywnie mniejsze zaangażowanie w procesy rozwojowe regionu. Próbę losową, adresową 6000 mieszkańców uzyskano z Łódzkiego Regionalnego Banku Danych. W sumie zrealizowano docelową próbę 2005 wywiadów przy równoczesnym wyczerpaniu wszystkich dostarczonych adresów. Zatem na każde 3 osoby umieszczone w liście adresowej tylko z jedną udało się z sukcesem przeprowadzić wywiad. Podstawowymi przyczynami niedostępności respondentów były nieaktualne dane zawarte w liście adresowej oraz odmowy udzielenia wywiadu. Należy podkreślić, iż w oficjalnych bankach danych widnieją nazwiska osób, które formalnie zamieszkują pod danym adresem, a faktycznie są nieobecne z powodu wyjazdu do pracy w innej miejscowości, a nawet kraju na dłuższy okres czasu.

Wśród ogółu badanych były 1172 kobiety co stanowi 58,5% próby oraz 832 mężczyzn, co stanowi 41,5% ogółu próby. Porównanie z oficjalnymi danymi przygotowanymi przez Urząd Statystyczny w Łodzi wskazuje na 7% nadreprezentację kobiet. Jest to konsekwencją zarówno większej skłonności kobiet do udzielania wywiadów jak i większej ruchliwości przestrzennej mężczyzn i ich obiektywnej niedostępności pod wskazanym adresem. Populacja woj. łódzkiego w wieku 16 - 65 lat w roku 2010 liczyła 1793974 mieszkańców. W badanej próbie największą subpopulację stanowili mieszkańcy Łodzi (27,9%) oraz powiatów radomszczańskiego (7,2%) oraz zgierskiego (6,5%), podczas gdy najmniejszą mieszkańcy powiatów miejskiego skierniewickiego (0,9%) oraz poddębickiego (1,3%) i brzezińskiego (1,4%). W układzie jednostek terytorialnych nadreprezentowani są mieszkańcy powiatu radomszczańskiego, miejskiego piotrkowskiego oraz pabianickiego. Natomiast niedoreprezentowani są mieszkańcy miasta-powiatu Skierniewice oraz powiatów opoczyńskiego i tomaszowskiego. W podziale na wieś i miasto struktura naszej próby nie odbiega zasadniczo od struktury populacji województwa albowiem w próbie odsetek mieszkańców miast wynosi 62% podczas gdy w populacji wynosi ona 65%. Biorąc pod uwagę kategorie wykształcenia należy odnotować, iż wśród badanych respondentów najwięcej było osób z wykształceniem średnim ukończonym - 782 osoby, co stanowi 39% ogółu próby, a najmniej z wykształceniem gimnazjalnym 64 osoby, co stanowi 3,2 % ogółu badanych. Ok.17,8% próby stanowiły osoby z wykształceniem wyższym zarówno licencjackim jak i magisterskim, a 21% osób deklarowało wykształcenie zasadnicze zawodowe.

Konsekwencją przyjęcia określonych definicji jest możliwość konstruowania syntetycznych skal kapitału ludzkiego i społecznego, na których można lokować każdą z badanych jednostek. Podejmując próbę budowy skal przyjmujemy, że podwymiary kapitału ludzkiego (wykształcenie, dodatkowe umiejętności oraz subiektywna ocena stanu zdrowia) i społecznego (zaufanie, normy i sieci) to zmienne porządkowe. Zatem odpowiednie konfiguracje wartości tych zmiennych tworzą kolejne jej stopnie. Każdemu z badanych respondentów można więc, ze względu na uzyskane od niego informacje, przypisać odpowiednie miejsce na skalach. Co oczywiste, sprawą istotną jest rozstrzygnięcie czy zmienne tworzące taką skalę mają taką samą wagę dla jej rekonstrukcji. Literatura przedmiotu daje, jak się wydaje, przekonującą odpowiedź na tak postawione pytanie.

Konstruowanie złożonych wskaźników uwzględniających różne aspekty zasobów kapitału ludzkiego i społecznego, co obecnie staje się coraz powszechniej stosowaną praktyką, pozwala do pewnego stopnia przewyciężyć ograniczenia jednowymiarowego pomiaru. Ma tę przewagę nad pomiarem jednoczynnikowym, że uwzględnia kilka czynników przedstawiając je w syntetycznej postaci. Należy jednak pamiętać, że w konstruowanie zmiennych syntetycznych nie eliminuje wszystkich słabości pomiaru. Dobór składników i wagi są obciążone subiektywizmem, co również może wpływać na wyniki analiz.

W przypadku wagowania skal kapitału ludzkiego i kapitału społecznego przyjęto założenie, aby proces ten opierał się na analizach statystycznych, a nie na kryteriach arbitralnych. Przeprowadzono równania regresji, oddzielnie dla skali kapitału ludzkiego i kapitału społecznego, które wykazały, że wskaźniki cząstkowe obu tych skal mają bardzo podobny wkład w wariancję całego zbioru danych. Oznacza to, że miernikom składającym się na obie syntetyczne skale nie potrzeba przypisywać wag.

Wyróżniono trzy grupy wskaźników identyfikujące trzy rodzaje zasobów kapitału ludzkiego oraz wskaźniki pierwotne mierzące ich poziom.

Grupa wskaźników	Wskaźniki pierwotne
Poziom wykształcenia	<p>Jakie ma P. wykształcenie?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Co najwyżej gimnazjalne i niepełne średnie 2. Zasadnicze zawodowe 3. Średnie ogólnokształcące i średnie zawodowe 4. Policealne, pomaturalne 5. Wyższe licencjackie, inżynierskie i magisterskie
Dodatkowe umiejętności	<ol style="list-style-type: none"> 1. Czy ukończył(a) P. jakiś kurs / kursy zawodowe lub szkolenie / szkolenia? 1 – Tak, 0- Nie. 2. Czy potrafi P. łatwo porozumiewać się w sprawach codziennych i zawodowych w jakimś języku obcym? 1 – Tak, 0- Nie. 3. Czy ma P. prawo jazdy? 1 – Tak, 0- Nie. 4. Czy i jak często korzysta P. z Internetu? 1 – Tak, 0- Nie. 5. Jak ocenia P. swoje umiejętności w posługiwaniu się komputerem? <ol style="list-style-type: none"> 1. Moje umiejętności są wyższe niż potrzeby związane z posługiwaniem się komputerem, Moje umiejętności są wystarczające do potrzeb związanych z posługiwaniem się komputerem, Odczuwam pewne braki umiejętności w posługiwaniu się komputerem. 0 - Korzystanie z komputera sprawia mi duże trudności, Nie korzystam z komputera.
Stan zdrowia	<p>W jakim stopniu P. stan zdrowia ogranicza P. codzienne funkcjonowanie?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ze względu na stan zdrowia nie mogę sam sobie poradzić z większością czynności dnia codziennego. 2. Ze względu na stan zdrowia mogę wykonywać tylko nieliczne czynności dnia codziennego. 3. Są takie czynności dnia codziennego, które ze względu na stan zdrowia mogę wykonywać, ale są też takie, których nie mogę wykonywać. 4. Ze względu na stan zdrowia nie mogę wykonywać tylko niektórych czynności życia codziennego. 5. Mój stan zdrowia pozwala mi robić wszystko co chcę.

Poszczególne grupy wskaźników tworzyły skale:

- skalę poziomu wykształcenia (1-5)
- skalę dodatkowych umiejętności (0-5)
- skalę zdrowia (1-5)

W kolejnym kroku skale zestandaryzowano i zsumowano ich wartości. W rezultacie uzyskano syntetyczną skalę kapitału ludzkiego i przeanalizowano jej rozkład w zbiorowości badanej według miejsca zamieszkania. Należy podkreślić, że wielkość współczynnika Alfa Cronbacha dla rzetelności syntetycznej skali kapitału ludzkiego wynosiła 0,678 co uznać należy za satysfakcjonujący rezultat dla posługiwania się takim narzędziem pomiaru. Otrzymany rezultat dowodzi, że korelacje zachodzące pomiędzy poszczególnymi składowymi skali czyli wykształceniem, dodatkowymi umiejętnościami oraz subiektywną oceną stanu zdrowia są silne.

Podstawą dla konstrukcji syntetycznej skali indywidualnych zasobów kapitału społecznego wśród mieszkańców woj. łódzkiego jest przyjęte wcześniej założenie, iż konstytutywnymi komponentami kapitału społecznego są; 1/ zasoby ulokowanie w sieciach kontaktów społecznych 2/ zasoby wynikające z podzielania i respektowania określonych norm społecznych oraz 3/ zasoby wynikające z przyjmowanych postaw zaufania i nieufności. Innymi słowy, na łączny pomiar zasobów kapitału społecznego składają się sumaryczne wartości zestandaryzowanych trzech skal cząstkowych; skali sieci, skali zaufania i skali aksjonormatywnej. Każdą ze skal cząstkowych konstruowano na podstawie odpowiedzi udzielonych przez respondentów na określone zbiory pytań wskaźnikowych.

I tak skala zaufania jest konsekwencją udzielenia odpowiedzi na 18 pytań odnoszących się do deklaracji poziomu zaufania w odniesieniu do następujących podmiotów instytucjonalnych: rady miasta/gminy; prezydenta miasta/wójta gminy; marszałka województwa; księży z miejscowych parafii; urzędników miejskiej/ gminnej administracji; sądów funkcjonujących w regionie; banków funkcjonujących w mieście gminie; instytucji ochrony zdrowia w mieście/gminie; instytucji edukacyjnych w mieście/gminie; firm prywatnych w mieście/gminie; partii politycznych; obecnego sejmiku; obecnego rządu; Obecnego Prezydenta Kraju; Unii Europejskiej; telewizji publicznej oraz Episkopatu Polski. Powyższe pytania charakteryzować miały tzw. zaufanie wertykalne. Ponadto, każdy z badanych odpowiadał na kolejne 3 pytania wskaźnikowe odnoszące się do zaufania poziomego. Obejmowały one zaufanie do sąsiadów, współpracowników oraz rodziny oraz kolejne 3 pytania rejestrujące poziom zaufania zgeneralizowanego. W punkcie wyjścia skala zaufania składała się zatem z 24 itemów. Każdy z nich wyrażał poziom zaufania badanego w porządkowej 7-stopniowej skali od -3 zdecydowanie nie mam zaufania do +3 mam zaufanie w bardzo dużym stopniu. Następnie ze zbioru 24 itemów wyeliminowano te, w których odpowiedzi trudno powiedzieć przekraczały wielkość 8% odpowiedzi adekwatnych oraz te, które nie wykazywały istotnej statystycznie korelacji z innymi itemami. W efekcie do ostatecznej konstrukcji skali zaufania wykorzystano 15 itemów. Z analizy wypadły szczegółowe pomiary zaufania do rodziny, marszałka województwa, sądów w regionie, firm prywatnych w mieście/gminie, partii politycznych, Unii Europejskiej oraz 2 szczegółowych

pomiarów zaufania zgeneralizowanego odnoszące się do oceny uczciwości ludzi oraz stopnia ich skłonności do udzielania pomocy innym. Następnie 15 wyselekcjonowanych itemów poddano standaryzacji oraz obliczono dla tego zbioru wartość statystyki rzetelności skali (Alfa Cronbacha, która wynosiła 0,868 co należy uznać za wynik wysoce zadowalający. W ostatnim kroku budowy skali zaufania dokonano sumowania zestandaryzowanych wartości 15 wyselekcjonowanych itemów. W ten sposób poziom zaufania jest mierzony na skali od min.-4,257 do max.3,021 przy średniej 0,000 oraz odchyleniu standardowym =1,000

Punktem wyjścia dla konstrukcji skali aksjonormatywnej były odpowiedzi na dwie serie pytań. Pierwsza z nich odnosiła się do podzielenia 7 takich wartości jak: wolne wybory, podmiotowość działania jednostki, równoważność własności publicznej i prywatnej, współdziałanie z innymi ludźmi, pomoc wzajemna na zasadzie ściśle ekwiwalentnej, popieranie lokalnych polityków niezależnie od prezentowanej opcji politycznej oraz popieranie krewnych i znajomych niezależnie od poziomu ich kompetencji merytorycznych.. Stopień aprobaty/dezaprobaty wartości każdy badany wyrażał w 7-stopniowej skali porządkowej, podobnie jak w przypadku skali zaufania gdzie -3 oznaczało zdecydowaną dezaprobatę, a +3 zdecydowaną aprobatę wartości. Ponadto poprzez 6 pytań szczegółowych ustalano sposoby reagowania respondenta w sytuacji łamania norm społecznych takich jak; wykorzystywanie innych dla osiągania własnych interesów, picie alkoholu w miejscu publicznym, wyrzucanie śmieci w miejscu niedozwolonym, zdradzanie powierzonej tajemnicy, propagowanie ideologii faszystowskiej/komunistycznej oraz nieuzasadnione korzystania ze zwolnienia lekarskiego w sytuacji braku choroby. Każda z tych reakcji rozpatrywana była na skali od 1 do 3 gdzie 1 oznaczało brak jakiegokolwiek reakcji, a 3 – powiadomienie odpowiednich organów porządkowych lub kontrolnych. Następnie, wyeliminowano zmienne, w których była ponad 8% liczebność odpowiedzi typu 'trudno powiedzieć' oraz te, które nie korelowały istotnie z pozostałymi zmiennymi szczegółowymi.

W wyniku tej eliminacji pozostało 10 zmiennych, które po zestandaryzowaniu utworzyły skalę aksjonormatywnego komponentu kapitału społecznego. Wielkość statystyki rzetelności Alfa Cronbacha wynosi w tym przypadku ,651, co należy uznać za wynik wystarczający do traktowania wymienionych itemów jako istotnych elementów składowych skali. Następnie zestandaryzowane wielkości itemów cząstkowych dodano i w rezultacie poziom aprobaty wybranych norm społecznych i typów reakcji na łamanie norm mierzono skalą o parametrach Min -3,223, Max 3,625, średniej 0,000 i odchyleniu standardowym =1,000

Skalę komponentu sieci kapitału społecznego konstruowano w podobny sposób jak skalę zaufania i skalę aksjonormatywną. Jednakże w tym przypadku podstawą do utworzenia skali były serie pytań dotyczących kontaktów społecznych badanych w ramach kręgów rodzinnych, przyjacielskich oraz w ramach stowarzyszeń i organizacji formalnych. Pytano zatem o liczbę członków rodziny (poza domownikami) oraz liczbę przyjaciół, z którymi R. utrzymywał kontakty w ostatnim roku. Pytano o poziom wykształcenia każdego członka rodziny i każdego przyjaciela, z którym utrzymywał kontakt w ostatnim roku, o ich miejsce zamieszkania, o częstotliwość kontaktów osobistych z przyjaciółmi i członkami rodziny oraz o czas trwania związków przyjaźni z każdym ze wskazanych przyjaciół. Ponadto pytano o liczbę przynależności do różnych organizacji, stowarzyszeń, komitetów społecznych i grup działania oraz o czas (liczba godzin w roku) poświęcony na pracę w organizacjach, do których

respondent deklaruwał przynależność. Następnie na podstawie procedur opisanych w kontekście skali aksjonormatywnej i zaufania zredukowano liczbę itemów wchodzących w skład skali dla wielkości Alfa Cronbacha większej od 0,600. W wyniku takiego postępowania na skale komponentu sieci kapitału społecznego składają się zestandaryzowane wielkości następujących zmiennych szczegółowych.1/ Liczba przyjaciół, 2/liczba członków rodziny, 3/średni poziom wykształcenia w kręgu rodzinnym,4/ średni poziom wykształcenia w kręgu rodzinnym i 5/ liczba przynależności do organizacji społecznych, komitetów, stowarzyszeń i grup działania. Wielkość statystyki rzetelności Alfa Cronbacha wynosi w tym przypadku 0,616 co należy uznać za wynik wystarczający do traktowania wymienionych itemów jako istotnych elementów składowych skali. Następnie zestandaryzowane wielkości itemów cząstkowych dodano i w rezultacie sieciowy komponent kapitału społecznego mierzono skalą o parametrach Min -1,811, Max 5,490, średniej 0,000 i odchyleniu standardowym =1,000. Syntetyczny poziom kapitału społecznego w województwie łódzkim mierzono sumą zestandaryzowanych wartości trzech komponentów (skali aksjonormatywnej, sieci i zaufania). W tym przypadku współczynnik rzetelności skali nie był wysoki i wynosił (Alfa Cronbacha 0,451). Świadczy to o mniejszej spójności kapitału społecznego w woj. łódzkim oraz o większej spójności kapitału ludzkiego. W celu wyróżnienia podgrup powiatów o względnie jednorodnym poziomie kapitału zastosowano test istotnej różnicy średnich Scheffego. Natomiast dla wyróżnienia typów zarówno kapitału ludzkiego jak i społecznego posłużono się analizą skupień k-średnich. Do opracowania danych i analiz statystycznych wykorzystano program komputerowy SPSS wersja 18.

4. Prezentacja wyników

4.1. Kapitał ludzki

W tym fragmencie ekspertyzy najpierw omawiane są takie wskaźniki kapitału ludzkiego jak: poziom wykształcenia, dodatkowe umiejętności i subiektywna ocena zdrowia. Następnie wskaźniki te są sumowane w celu uzyskania złożonego, syntetycznego wskaźnika pozwalającego w zestawieniu z miejscem zamieszkania uszeregować wyróżnione obszary województwa według poziomu nasycenia kapitałem ludzkim. Kolejny fragment poświęcony jest wyróżnieniu, w oparciu o metodologię statystyczną - analizę skupień, typów kapitału ludzkiego i scharakteryzowaniu ich przestrzennego rozlokowania. Takie podejście umożliwia identyfikację potencjałów i ograniczeń kapitału ludzkiego w poszczególnych obszarach województwa, co w zakończeniu pozwala wskazać obszary problemowe, wymagające interwencji oraz obszary dysponujące relatywnie w wyższym poziomie kapitału ludzkiego.

4.1.1. Wykształcenie

W ciągu ostatnich 20 lat mamy do czynienia z systematycznym wzrostem przeciętnego poziomu wykształcenia polskiego społeczeństwa. Od połowy lat 90-tych liczba osób, które ukończyły studia wzrosła prawie trzykrotnie wśród kobiet, wśród mężczyzn tylko dwukrotnie. *„Mimo tak dynamicznej tendencji wzrostowej, poprawa w Polsce ma głównie charakter „nadrabiania zaległości”. Udział osób z wyższym wykształceniem w Polsce jest wciąż niższy niż przeciętna w krajach OECD (w 2008 roku było to, odpowiednio 20% i 28%). Między 1995 a 2009 rokiem udział osób z wykształceniem wyższym w grupie 25-64 lata*

wzrósł w Polsce z 9,7% do 21,2%. Wykształcenie wyższe ma 4,5 mln osób w tym wieku i jest to ponad dwukrotnie więcej niż w połowie lat 90-tych. Za wzrost ten odpowiada wzrost skolaryzacji na poziomie wyższym. Oczywiście, dotyczy to przede wszystkim roczników młodszych. W konsekwencji, mamy w Polsce do czynienia z jedną z największych spośród wszystkich krajów OECD różnicą międzypokoleniową w zakresie posiadania wyższego wykształcenia”. (Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa, grudzień 2010).

Poziom wykształcenia jest silnie zróżnicowany terytorialnie. Z uwagi na brak szczegółowych danych diagnozę w tym zakresie postawić można co najwyżej na poziomie województw, głównie w oparciu o dane pochodzące ze spisu powszechnego, które co roku podlegają szacowaniu. W roku 2009, jak podają autorzy ekspertyzy Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, najlepsze wskaźniki osiągnęło województwo mazowieckie (odsetek osób z wyższym wykształceniem w populacji osób w wieku 25-64 lata wynosił tu 29,3%), najslabsze województwa lubuskie i kujawsko-pomorskie (odpowiednio po 16,2%). W oparciu o dane z survey'u dla województwa łódzkiego wskaźnik ten kształtował się na poziomie 20,1%.

Wśród mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 18-65 lat najczęściej występującym rodzajem wykształcenia jest wykształcenie zasadnicze zawodowe. Taki poziom wykształcenia zadeklarowało 21,3% respondentów. Równie liczną kategorię stanowiły osoby legitymujące się wykształceniem średnim ogólnokształcącym (20,1%). Trzecią pod względem liczebności zbiorowość stanowią osoby z wykształceniem średnim zawodowym (18,9%). Posiadanie wykształcenia wyższego deklaruje 17,9% mieszkańców województwa łódzkiego, w tym 13,2% to osoby posiadające tytuł zawodowy magistra. Kolejne 15,2% stanowią osoby, które uzyskały co najwyżej wykształcenie na poziomie gimnazjum. Najrzadziej reprezentowane kategorie to osoby posiadające niepełne wykształcenie podstawowe (0,5%), wykształcenie gimnazjalne i policealne lub pomaturalne (po 3,2%) oraz niepełne średnie wykształcenie (3,3%).

Tabela 4.1. Poziom wykształcenia mieszkańców województwa łódzkiego

	Częstość	Procent
Niepełne podstawowe	11	0,5
Podstawowe	231	11,5
Gimnazjalne	64	3,2
Zasadnicze zawodowe	427	21,3
Niepełne średnie	67	3,3
Średnie zawodowe	379	18,9
Średnie ogólnokształcące	403	20,1
Policealne, pomaturalne	64	3,2
Wyższe licencjackie, inżynierskie	95	4,7
Wyższe magisterskie	264	13,2
Ogółem	2005	100,0

Kobiety w województwie łódzkim częściej uzyskują wyższe wykształcenie niż mężczyźni. 20,3 procent mieszanek regionu deklaruje ukończenie studiów. Wśród mężczyzn odsetek osób z wyższym wykształceniem wynosi 14,6%. 61,3 procent mieszkańców województwa łódzkiego to osoby, które uzyskały wykształcenie dające konkretny tytuł zawodowy, czyli osoby posiadające wykształcenie wyższe, policealne lub pomaturalne, średnie zawodowe lub zasadnicze zawodowe.

Mimo silnej dynamiki zmian wykształcenia i zmniejszania się luki edukacyjnej, charakterystyczne dla wielu regionów Polski pozostają znaczne różnice w poziomie wykształcenia między osobami zamieszkującymi tereny zurbanizowane i tereny wiejskie. Tabela 3.2 pokazuje zróżnicowanie poziomów wykształcenia według miejsca zamieszkania w regionie łódzkim.

Tabela 4.2 Poziom wykształcenia według miejsca zamieszkania w woj. łódzkim

POZIOM WYKSZTAŁCENIA	TYP MIEJSCOWOŚCI ZAMIESZKANIA W %				
	Miasto 500tys i więcej	Miasto 100- 50tys.	Miasto 49,9-10tys.	Miasto 9,9tys i mniej	Wieś
Podstawowe	13,4	19,0	18,4	21,5	18,6
Zas.Zawodowe	14,3	19,2	17,2	22,6	21,3
Średnie	47,4	35,3	39,7	34,4	39,0
Policealne	6,3	1,2	4,0	2,2	2,0
Wyższe	18,6	25,2	20,7	19,4	12,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	559	417	174	93	763

Gamma, - 190; p≤,000; N=2005

Z danych zamieszczonych w tabeli 3.2 wynika, że w dużych i średnich miastach regionu nadreprezentowane są osoby z dyplomami wyższych uczelni, na wsi natomiast wyższy jest odsetek osób z najniższymi poziomami edukacji. Wielkie miasto czyli Łódź posiada wyraźną przewagę nad pozostałymi typami miejscowości pod względem relatywnie największej liczby osób z wykształceniem średnim. Obszarami dysponującymi relatywnie gorszej jakości zasobem kapitału ludzkiego, jakim jest poziom wykształcenia, są małe miasta i wsie. Korelacja zmiennej poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania wynosząca $\text{Gamma} = -,190, p=,000$) jest istotna statystycznie, ale niezbyt silna.

4.1.2 Dodatkowe umiejętności

W rozwoju kapitału ludzkiego istotną rolę, obok posiadanego już wykształcenia, odgrywa nieustanne uzupełnianie i aktualizowanie wiedzy i umiejętności oraz gotowość rozwijania nowych umiejętności na każdym etapie kariery zawodowej. Dostępne dane pokazują, że Polacy kształcą się przeciętnie o połowę rzadziej niż obywatele UE. W państwach UE w 2009 roku średnio 9,3% osób w wieku 25-64 lata dokształcało się. W Polsce zaledwie poniżej 5%. W Ekspertyzie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego (2010) czytamy: „Wskaźnik uczestnictwa w uczeniu się nie zmienił się w ostatnich latach – mimo dużych

nakładów na szkolenia finansowanych ze środków EFS. Brak widocznej poprawy w tym zakresie musi niepokoić także i z tego względu, że w różne formy szkoleń inwestowano w ostatnich latach znaczące środki z Europejskiego Funduszu Społecznego”. W rezultacie przeznaczenie znacznych pieniędzy unijnych charakterystyczna dla rynku szkoleń stała się przewaga podaży nad popytem. Środki są redystrybuowane przez instytucje, a jednostki często nie mogą same decydować na co chciałyby je wydać. Ponadto podaż szkoleń nie jest dopasowana do potrzeb rynku pracy, nadmiernie scentralizowana i przeregulowana. Innym hamulcem rozwoju kształcenia ustawicznego jest w naszym kraju brak kultury uczenia się.”

Wobec braku kultury permanentnego uczenia się i doształcania dorosłych w naszym kraju uczestnictwo w specjalistycznych kursach stanowi kluczowe wyzwanie rozwojowe w procesie akumulowania kapitału ludzkiego. Ilościowa charakterystyka uczestnictwa mieszkańców województwa łódzkiego w kursach i szkoleniach przedstawia się następująco. Na pytanie: „Czy ukończył(a) P. jakiś kurs / kursy zawodowe lub szkolenie / szkolenia 43,5% badanych odpowiedziało twierdząco. Spośród tej grupy 5,2 % osób nie uzyskało dokumentu potwierdzającego ukończenie kursu/szkolenia. Uzyskany wynik świadczy o tym, że wśród mieszkańców regionu zachowania mające na celu inwestowanie w siebie są stosunkowo częste. Związek z miejscem zamieszkania jest istotny statystycznie, ale słaby. Zależność nie ma charakteru prostoliniowego. Najniższym odsetkiem mieszkańców doształcających się charakteryzują się małe miasteczka.

Nieco gorzej przedstawia się znajomość *języków obcych*. Tylko 32,8% mieszkańców województwa łódzkiego deklaruje, że jest w stanie łatwo porozumiewać się w sprawach codziennych i zawodowych w jakimś języku obcym. Poziom znajomości *języków obcych* należy zatem ocenić *jako* niezbyt wysoki. Odsetki osób deklarujących znajomość języków obcych są nieco wyższe wśród mieszkańców miast niż mieszkańców wsi.

62,4 % mieszkańców regionu łódzkiego posiada prawo jazdy. 16,2 procenta deklaruje, że wykorzystuje samochód również do celów służbowych. Posiadających prawo jazdy jest więcej wśród mieszkańców wsi i małych miast niż mieszkańców dużych miast.

Prawie 34% badanych nie ma dostępu do Internetu, a 26,8% przyznaje się, że nie korzysta z komputera, Tej ostatniej umiejętności, jako jednej z podstawowych sprawności cywilizacji XXI wieku, warto przyjrzeć się nieco bliżej.

Respondenci proszeni byli o dokonanie subiektywnej oceny własnych kompetencji. Umiejętności wyższe w stosunku do potrzeb zadeklarowało 8,6 % badanych, umiejętności wystarczające w stosunku do potrzeb - 44,9 %, pewne braki w umiejętnościach – 16 %, duże trudności w korzystaniu z komputera 16,6 %. W ogóle nie korzysta z komputera tylko 2,8 % mieszkańców regionu.

Zaobserwowano nieco mocniejszy związek miejsca zamieszkania respondenta ($VC = 0,22$, $p=0,000$) z subiektywną oceną umiejętności posługiwania się komputerem. Osoby mieszkające w Łodzi zdecydowanie rzadziej deklarują, że posiadają duże trudności w posługiwaniu się komputerem lub nie korzystają z tego sprzętu w ogóle (19,2% mieszkańców Łodzi i 41,0% mieszkańców wsi).

Tabela 4.3 Dodatkowe umiejętności według miejsca zamieszkania

ILOŚĆ DODATKOWYCH UMIEJĘTNOŚCI	TYP MIEJSCOWOŚCI ZAMIESZKANIA W %				
	Miasto 500tys i więcej	Miasto 100- 50tys.	Miasto 49,9-10tys.	Miasto 9,9tys i mniej	Wieś
0	7,3	11,8	12,6	12,9	15,9
1	7,7	9,4	8,6	14,0	17,6
2	12,9	14,4	16,1	7,5	16,8
3	30,2	29,5	22,4	29,0	21,8
4	29,3	25,9	27,0	30,1	19,9
5	12,5	9,1	13,2	6,5	8,1
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	559	417	174	93	763

V=216;p≤,000;N=2006

Tabela 3.3 zawiera syntetyczne przedstawienie poziomu dodatkowych umiejętności posiadanych przez mieszkańców regionu. Zmienna ‘dodatkowe umiejętności’ stanowi skalę (0-5) powstałą z sumowania pięciu wcześniej omawianych zmiennych pierwotnych. Przekształcono je w zmienne zerojedynkowe. Każdemu z respondentów przypisano odpowiednią liczbę punktów odpowiednio do posiadanych umiejętności. Jeśli respondent nie ukończył żadnych kursów, nie ma prawa jazdy, nie zna języków, nie korzysta z Internetu i komputera bądź korzystanie z komputera sprawia mu duże trudności to otrzymywał 0 punktów. Natomiast jeśli posiadał wszystkie te umiejętności otrzymywał 5 punktów. Z danych wynika, wśród osób nie posiadających żadnych umiejętności lub co najwyżej jedną z nich najwięcej jest osób mieszkających w małych miastach i na wsi, a wśród osób mających wszystkie 5 umiejętności najwięcej jest mieszkańców Łodzi i mieszkańców miast średniej wielkości.

W tabeli 3.4 pokazano wartości średnie na skali umiejętności policzone dla grup badanych wyróżnionych ze względu na miejsce zamieszkania.

Tabela 4.4 Wartości średnie na skali dodatkowe umiejętności dla grup wyróżnionych ze względu na miejsce zamieszkania

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	,232	559	,910
Miasta 100-50 tys.	,045	417	,969
Miasta 49- 10tys.	,087	174	1,030
Miasta 9,9 tys.i mniej	-,001	93	,999
Wieś	-,214	763	1,030
Ogółem	,000	2005	1,000

df=4; F = 17,35;p≤,000;

4.1.3 Zdrowie

W raporcie 'Identyfikacja i delimitacja obszarów problemowych i strategicznej interwencji w Polsce' (2010) wyróżniono dwa rodzaje obszarów, w których kondycja zdrowotna społeczeństwa została uznana za czynnik hamujący rozwój gospodarczy i cywilizacyjny. *Z jednej strony, problem ten dotyczy terenów o dużej koncentracji tradycyjnych gałęzi przemysłu. Z drugiej zaś, niska kondycja zdrowotna charakteryzuje regiony o dużej roli tradycyjnego rolnictwa i niskim poziomie zamożności* (s.59). W skali kraju najniższymi wartościami wskaźnika kondycji zdrowotnej charakteryzowało się województwo lubelskie jako całość oraz podregiony: wałbrzyski, sieradzki, sandomiersko-jędrzejowski i krakowski. W kwestionariuszu do pomiaru stanu zdrowia użyto pytania: W jakim stopniu P. stan zdrowia ogranicza P. codzienne funkcjonowanie?

Wyniki w odpowiedzi dla populacji województwa były następujące:

- 1) Mój stan zdrowia pozwala mi robić wszystko co chcę. (67,4% odpowiedzi)
- 2) Ze względu na stan zdrowia nie mogę wykonywać tylko niektórych czynności życia codziennego. (16,9% odpowiedzi)
- 3) Są takie czynności dnia codziennego, które ze względu na stan zdrowia mogę wykonywać, ale są też takie, których nie mogę wykonywać. (11,7% odpowiedzi)
- 4) Ze względu na stan zdrowia mogę wykonywać tylko nieliczne czynności dnia codziennego. (3,0% odpowiedzi)
- 5) Ze względu na stan zdrowia nie mogę sam sobie poradzić z większością czynności dnia codziennego. (0,9% odpowiedzi)

N= 2004

Wyniki zawarte w tabeli 3.5 wskazują, iż nie ma statystycznie istotnej zależności między subiektywną oceną stanu zdrowia a miejscem zamieszkania w woj. łódzkim.

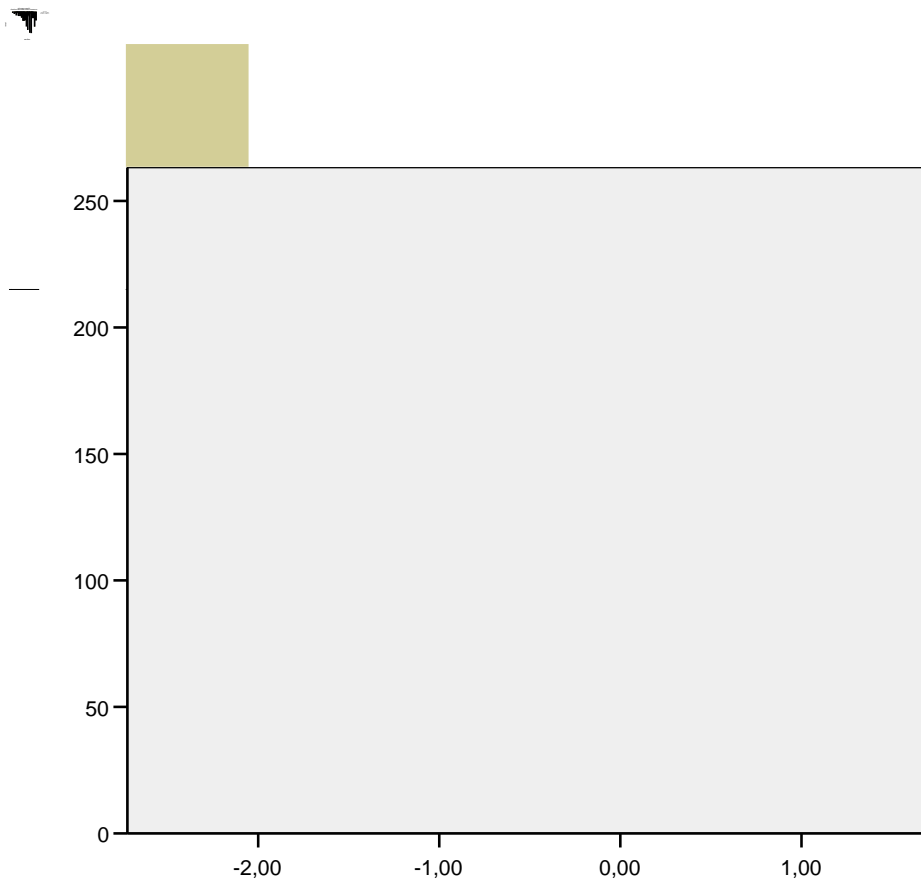
Tabela 4.5. Średnie wartości subiektywnej oceny stanu zdrowia mieszkańców województwa łódzkiego dla typów miejscowości zamieszkania w woj. łódzkim

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	1,51	559	,871
Miasta 100-45 tys.	1,53	417	,855
Miasta 44- 15tys.	1,67	174	,939
Miasta 14tys.i mniej	1,53	93	,815
Wieś	1,51	763	,900
Ogółem	1,51	2005	,883

df=4; F = 1,20;p≤,312; Eta =,049

4.1.4 Syntetyczny poziom kapitału ludzkiego w województwie łódzkim

Celem analiz prezentowanych w tym fragmencie jest próba oceny poziomu kapitału ludzkiego regionu przy użyciu miary syntetycznej.

Jeśli skalę podzielimy na pięć części w odstępach odchylenia standardowego otrzymamy pięć grup ludności regionu dysponujących różnymi zasobami kapitału. I tak w całym województwie bardzo niskim kapitałem dysponuje 3,4% ludności, niskim kapitałem 12,2%, przeciętnym - 28,3%, wysokim 40,1% i bardzo wysokim 16,0%.

Największymi zasobami kapitału ludzkiego dysponują mieszkańcy wielkiego miasta, natomiast najmniejszymi mieszkańcy wsi.

Tabela 4. 6 Wartości średnie na skali kapitału ludzkiego dla grup wyróżnionych ze względu na miejsce zamieszkania

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	,401	558	2,045
Miasta 100-50 tys.	,141	417	2,264
Miasta 49- 10tys.	,024	173	2,367
Miasta 9,9 tys. i mniej	,009	93	2,382
Wieś	-,377	763	2,332
Ogółem	,000	2006	2,268

df=4;F=10,257;p=,000 Eta=,142

Poziom dysproporcji w zasobach kapitału obrazuje poniższy wykres.

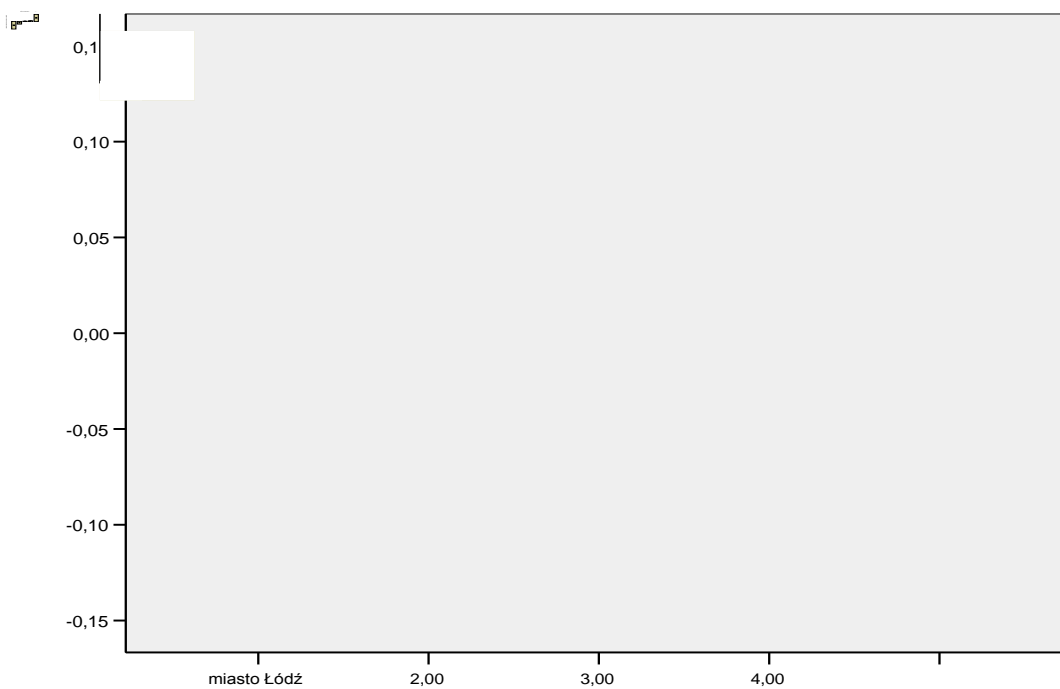

Tabela 4.7 Średnie wartości kapitału ludzkiego dla jednorodnych grup powiatów w woj. łódzkim

POWIATY	PODZBIORY DLA ALFA =0,05					
	N	1	2	3	4	5
Kutnowski	83	-1,611				
Brzeziński	29	-1,450	-1,450			
Wieruszowski	34	-,857	-,857	-,857		
Łęczycki	40	-,753	-,753	-,753	-,753	
Wieluński	66	-,656	-,656	-,656	-,656	
Radomszczański	145	-,632	-,632	-,632	-,632	
Opoczyński	30	-,409	-,409	-,409	-,409	-,409
Poddębicki	26	-,295	-,295	-,295	-,295	-,295
Pabianicki	109	-,294	-,294	-,294	-,294	-,294
Skierniewicki	52	-,163	-,163	-,163	-,163	-,163
Zgierski	130	-,110	-,110	-,110	-,110	-,110
m.Skierniewicki	18		-,081	-,081	-,081	-,081
Zduńskowolski	50		-,039	-,039	-,039	-,039
Tomaszowski	64		-,028	-,028	-,028	-,028
Rawski	42		,006	,006	,006	,006
Łowicki	55		,039	,039	,039	,039
Sieradzki	98		,052	,052	,052	,052
Piotrkowski	71			,135	,135	,135
m. Piotrkowski	86			,344	,344	,344
m. Łódzki	560			,399	,399	,399
Pajęczański	43			,677	,677	,677
Bełchatowski	85				,794	,794
Łaski	41				,816	,816
Łódzki wschod.	48					,971
p.						

df=29; F=6,063; p≤,000

Wyniki zawarte w tabeli 3.7 wskazują, że w układzie jednostek powiatowych Łódź nie jest jednostką o najwyższym potencjale kapitału ludzkiego w naszym regionie. Zasoby tego typu kapitału są ulokowane głównie w powiatach łódzkim wschodnim, łaskim, bełchatowskim i pajęczańskim. Powiat miejski łódzki plasuje się na wysokim, ale jednak dopiero piątym miejscu w regionie. Z danych zamieszczonych w tabeli wynika, że zasoby kapitału ludzkiego zidentyfikowane dla Łodzi różnią się tylko nieznacznie od kapitału kolejnego po Łodzi miasta w rankingu, a mianowicie Piotrkowa Trybunalskiego. Cztery powiaty zajmujące najwyższe pozycje w prezentowanym zestawieniu dysponują prawie dwu-, a nawet trzykrotnie większymi zasobami kapitału ludzkiego niż powiat m. łódzki. Natomiast

najniższe zasoby kapitału ludzkiego odnotowano w powiatach; kutnowskim, brzezińskim, wieruszowskim, łęczyckim, wieluńskim i radomszczańskim.

4.1.5 Typy kapitału ludzkiego i ich przestrzenne zróżnicowanie

W oparciu o grupy wskaźników cząstkowych opracowana została typologia typów kapitałów ludzkich. W tym celu użyto analizy skupień – metody statystycznej polegającej na klasyfikowaniu jednostek do możliwie homogenicznych wewnątrznie grup (klas) względem wykorzystywanych w analizie zmiennych, podczas, gdy różnice pomiędzy poszczególnymi grupami są maksymalizowane. W efekcie przeprowadzonych analiz otrzymano typologię badanych składającą się z czterech grup.

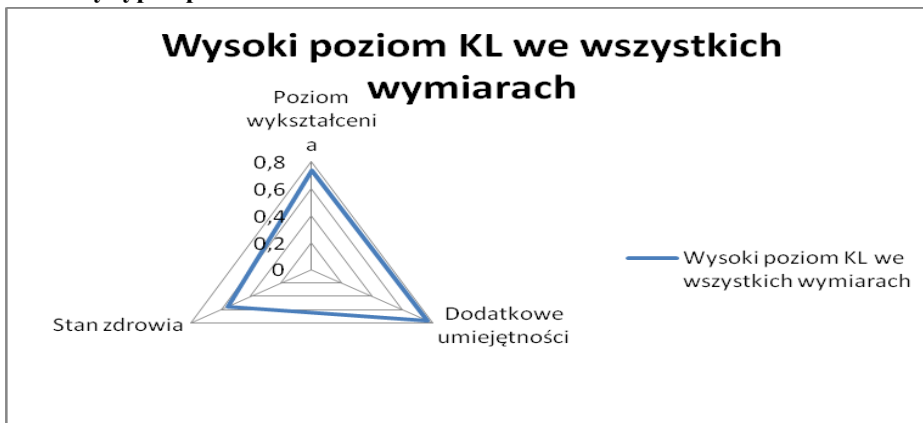
Tabela 4.8 Typy kapitału ludzkiego w woj. łódzkim

WSAŹNIKI CZĄSTKOWE	WYSOKI POZIOM KL WE WSZYSTKICH WYMIARACH	NISKI POZIOM WYKSZTAŁCENIA I UMIEJĘTNOŚCI, ZADAWAJĄCY STAN ZDROWIA	PRZECIĘTNY POZIOM WYKSZTAŁCENIA I UMIEJĘTNOŚCI, ZŁY STAN ZDROWIA	NISKI POZIOM KL WE WSZYSTKICH WYMIARACH
Poziom wykształcenia	0,73328711	-0,74214744	0,16313939	-0,78130002
Dodatkowe umiejętności	0,76132953	-0,71796599	0,40726658	-1,30768094
Stan zdrowia	0,55102539	0,33751562	-1,10522548	-2,16910897
N=2003	855	697	199	252
%	42,7	34,8	9,9	12,6

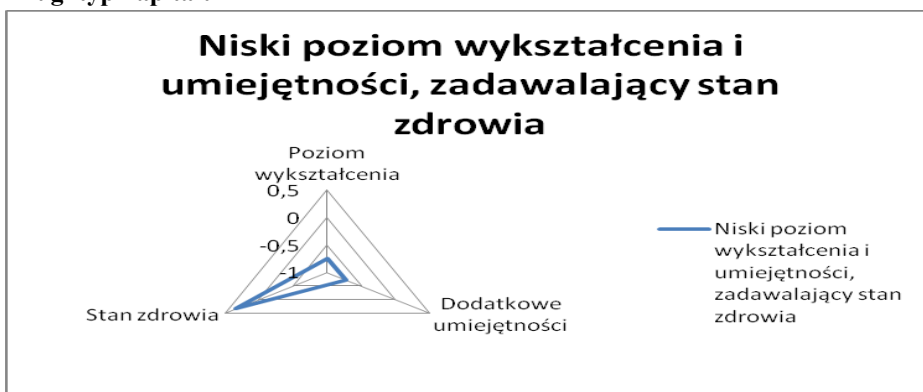
Struktura podziału jest odzwierciedleniem zróżnicowania ludności regionu względem objętych analizą czynników kapitału ludzkiego.

Pierwszym typem kapitału dysponuje 42,7 % badanych, drugim 34,8%, trzecim 9,9% i czwartym 12,6%.

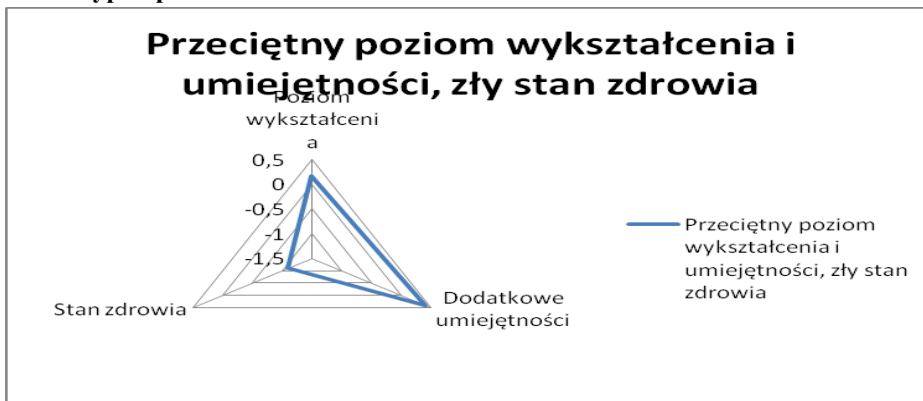
Pierwszy typ kapitału

Drugi typ kapitału

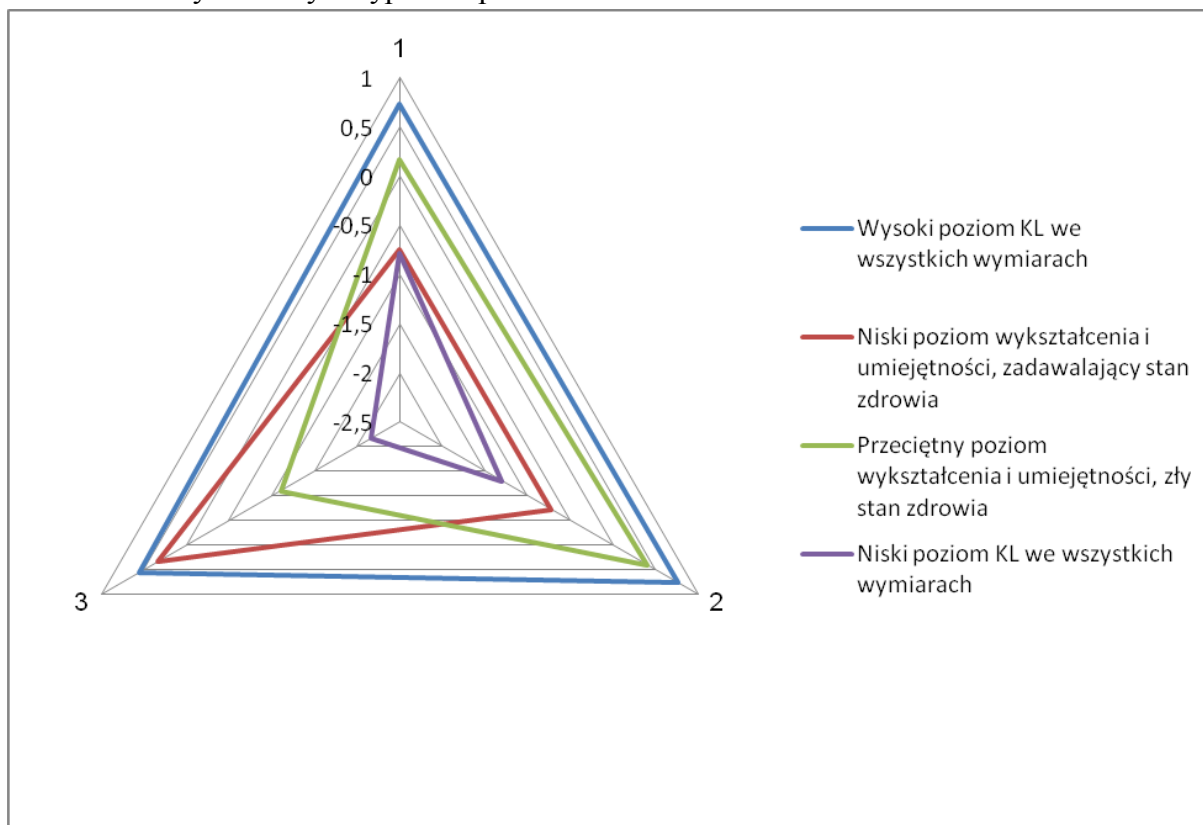
Trzeci typ kapitału

Czwarty typ kapitału

Zestawienie wyróżnionych typów kapitałów

Zasoby kapitału ludzkiego są zróżnicowane, nierówno rozlokowane i skoncentrowane głównie w dużych i średnich miastach. Najslabiej wypada wieś.

Potencjał kapitału ludzkiego zidentyfikowany dla Łodzi wskazuje na możliwości wypełniania funkcji metropolitalnych przez miasto, ale to wymaga spełnienia dodatkowych warunków, np. rozwoju infrastruktury i transportu.

Potencjalne ryzyka, jakie dotyczą kapitału ludzkiego w regionie wiążą się z rynkiem pracy – jeżeli zapotrzebowanie na pracowników o wysokich kwalifikacjach będzie wyższe w innych regionach niż w łódzkim, Łódź może utracić część swoich zasobów pracy na rzecz innych regionów w kraju lub za granicą.

4.2 Kapitał społeczny w województwie łódzki

4.2.1 Komponent zaufania

Zaufanie przez wielu badaczy (Fukuyama, Sztompka 2007) traktowane jest jak fundament społeczeństwa bez którego niemożliwa jest współpraca i podejmowanie zbiorowego wysiłku. W tym kontekście zwraca się uwagę, iż społeczeństwa rozwijające kulturę zaufania osiągają również lepsze efekty w rozwoju gospodarczym aniżeli społeczeństwa nacechowane kulturą cynizmu i nieufności. Postawy zaufania redukują bowiem koszty transakcyjne w sferze gospodarczej. Z wielu badań wynika, że poziom zaufania społecznego a zwłaszcza zgeneralizowanego i poziomego należy w Polsce do najniższych w Europie. W tym kontekście woj. łódzkie w skali kraju lokuje się w strefie pomiarów przeciętnych dla kraju w odniesieniu

do zaufania pionowego oraz w strefie pomiarów wyższych od przeciętnych w odniesieniu do zaufania zgeneralizowanego i poziomego. Generalnie w skali województwa można wyróżnić pięć poziomów zaufania; zaufanie najniższe nie przekraczające 20% postaw pozytywnych; zaufanie niskie zawierające się w przedziale 21-30% postaw pozytywnych, zaufanie średnie w przedziale 31-40% postaw pozytywnych, zaufanie relatywnie wysokie w przedziale 40-50% postaw pozytywnych oraz zaufanie bardzo wysokie wyrażające się ponad 50% udziałem postaw pozytywnych. Jak wynika z badań zaufanie najniższe mieszkańcy naszego województwa deklarują wobec partii politycznych oraz prywatnych firm i zakładów pracy. Niski poziom zaufania wyrażany jest natomiast wobec rad gminnych i miejskich, Sejmu oraz marszałka województwa. Średni poziom zaufania deklarowany jest wobec aktualnego rządu, episkopatu, TV publicznej, urzędników lokalnej administracji, rad miejskich i gminnych oraz sądów funkcjonujących w regionie. Relatywnie wysoki poziom zaufania deklarowano natomiast wobec prezydentów miast i wójtów gmin, księży z miejscowych parafii, lokalnej policji, instytucji ochrony zdrowia oraz banków funkcjonujących w mieście/gminie. Najwyższy poziom zaufania deklarowano jedynie w stosunku do członków rodziny, sąsiadów oraz instytucji edukacyjnych funkcjonujących w mieście/gminie.

Tabela 4.10 Średnie wartości skali zaufania dla typów miejscowości zamieszkania w woj. łódzkim

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	-,386	559	1,024
Miasta 100-45 tys.	-,191	417	,870
Miasta 44- 15tys.	,013	174	,999
Miasta 14tys.i mniej	,323	93	,983
Wieś	,345	763	,919
Ogółem	,000	2005	1,000

df=4; F = 55,157; p≤,000; Eta =,315

Jak wynika z tabeli 4.1 generalnie najniższy poziom zaufania wykazują mieszkańcy Łodzi, a najwyższy mieszkańcy wsi. Zauważyć można liniową korelację o zauważalnej sile (Eta,315), typu im mniejsza miejscowość zamieszkania w województwie tym wyższy poziom deklarowanego zaufania, natomiast im większa miejscowość tym większy poziom nieufności społecznej. Jest to konsekwencja znacznie niższego poziomu zaufania do instytucji lokalnych i centralnych w miastach aniżeli na wsi. Różnice poziomów zaufania pomiędzy typami miejscowości są istotne statystycznie, ale niezbyt duże.

W układzie jednostek powiatowych wyróżnić można zasadnicze trzy, a nawet cztery podzbiory. Powiaty o relatywnie najwyższym poziomie braku zaufania społecznego, powiaty o przeciętnym poziomie braku zaufania, powiaty o przeciętnym poziomie zaufania i powiaty o najwyższym poziomie zaufania społecznego.

Tabela 4.9 Średnie wartości skali zaufania dla jednorodnych grup powiatów w woj. łódzkim

POWIATY	PODZBIORY DLA ALFA =0,05		
	1	2	3
Łaski	-,478		
Zduńskowolski	-,426		
m.Łódzki	-,387		
Kutnowski	-,345		
Zgierski	-,338		
Pabianicki	-,153	-,153	
m.Skierniewicki	-,129	-,129	
Opoczyński	-,104	-,104	
Pajęczański	-,085	-,085	
m.Piotrkowski	-,035	-,035	
Brzeziński	,038	,038	,038
Radomszczański	,084	,084	,084
Poddębicki	,145	,145	,145
Łęczycki	,255	,255	,255
Bełchatowski	,268	,268	,268
Tomaszowski	,332	,332	,332
Łódź.Wsch	,395	,395	,395
Sieradzki	,471	,471	,471
Rawski	,500	,500	,500
Piotrkowski	,525	,525	,525
Skierniewicki	,568	,568	,568
Łowicki	,600	,600	,600
Wieruszowski		,903	,903
Wieluński			1,060
p.	,058	,079	,123

df=23;F=17,99;p≤,000

Do kategorii pierwszej o najniższym poziomie zaufania społecznego należą powiaty; łaski, zduńskowolski, m. łódzki, kutnowski i zgierski do kategorii drugiej - pabianicki, m. skierniewicki, opoczyński, pajęczański, oraz m. piotrkowski. Zdecydowanie najwyższy poziom zaufania występuje w powiatach wieruszowskim i wieluńskim. Pozostałe jednostki administracyjne charakteryzują się umiarkowanie wysokim poziomem zaufania społecznego.

4.2.2 Komponent aksjonormatywny

Podzielanie kluczowych norm i wartości oraz sankcje wobec łamania norm stanowią podstawę komponentu aksjonormatywnego kapitału społecznego. Integracja społeczna i współpraca nie jest możliwa jeśli jednostki wchodzące w skład grupy czy społeczeństwa

aprobują odrębne systemy wartości i norm oraz jeśli nie zajmują aktywnych postaw w sytuacji łamania norm i występowania zachowań anormatywnych. Niestety ten komponent kapitału społecznego, którego znaczenie szczególnie eksponuje Coleman(1994) rzadko jest przedmiotem badań empirycznych. Niemniej jednak w kilku przypadkach badano stosunek do takich norm jak wolne wybory jako najlepszego instrumentu wyłaniania władzy czy normy zakładającej „że współpraca z innymi jest korzystniejsza dla osiągnięcia sukcesów aniżeli wysiłek indywidualny. Jednakże ze względów metodologicznych nie mogą one służyć jako odniesienie do naszych analiz. Z naszych badań wynika, iż w sensie deklaratywnym społeczeństwo województwa łódzkiego z jednej strony w wysokim stopniu aprobuje większości kluczowych norm, a z drugiej wykazuje wysoki poziom bierności w sytuacji występowania w środowisku zachowań anormatywnych.

Około 81% badany w pełni zgadza się ze stwierdzeniem, że „Działając z innymi można na ogół osiągnąć więcej niż samemu”, dalsze 78% podziela pogląd „Wolne wybory są najlepszym sposobem wyłaniania władzy politycznej oraz, że „Każdy obywatel powinien samodzielnie decydować o wyborach moralnych bez konieczności kierowania się opiniami innych” Ponad 89% aprobuje pogląd, iż „Niszczenie własności publicznej jest tak samo złe jak niszczenie własności prywatnej”. Niewielki poziom aprobaty uzyskały natomiast normy zawarte w następujących stwierdzeniach, „Innym należy pomagać tylko w takim stopniu jak oni nam pomagają”-35% ; „W wyborach do parlamentu należy popierać lokalnych kandydatów niezależnie od ich poglądów”(31%) oraz krewnych i znajomych należy traktować w pracy lepiej niż innych nawet jeśli posiadają niższe kwalifikacje”(22%).Znaczny jest natomiast poziom bierności w sytuacjach zachowań anormatywnych. I tak 72% badanych nie podejmuje żadnej reakcji w sytuacji gdy ktoś korzysta ze zwolnienia lekarskiego, kiedy nie jest chory ; 64% nie reaguje na spożywanie alkoholu w miejscu publicznym; ponad 45% nie reaguje kiedy ktoś wykorzystuje innych dla wyłącznie własnych celów;43% nie reaguje w sytuacji propagowania przez innych ideologii faszystowskiej bądź komunistycznej. Najniższy poziom braku reakcji (28%)występuje jedynie w sytuacji zaśmiecania miejsc publicznych.

Dla konstrukcji skali aksjonormatywnej przyjęto taką samą procedurę postępowania jak w przypadku skali zaufania i skali sieci.

Tabela 4.10 Średnie wartości skali aksjonormatywnej dla typów miejscowości zamieszkania w woj. łódzkim

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	,077	559	,874
Miasta 100-45 tys.	-,016	417	,975
Miasta 44- 15tys.	,133	174	,875
Miasta 14tys.i mniej	,147	93	1,167
Wieś	-,096	763	1,092
Ogółem	,000	2005	1,000

df=4; F = 3,918;p<,004; Eta =,088

Na podstawie danych zawartych w tabeli 4.3 można skonstatować, iż brak jest wyraźnej korelacji pomiędzy wielkością miejscowości zamieszkania, a poziomem aksjonormatywnego komponentu kapitału społecznego. Niemniej jednak warto odnotować, iż najwyższy poziom aprobaty norm występuje w miastach małych i średniej wielkości, a najniższy poziom aprobaty norm jest udziałem mieszkańców miast dużych i wsi. Łódź jako ośrodek metropolitalny plasuje się w strefie zbliżonej do średniej. Różnice pomiędzy różnymi typami miejscowości zamieszkania są istotne statystycznie, ale słabe pod względem tendencji asocjatywnych.

Tabela 4. 11 Średnie wartości skali aksjonormatywnej dla jednorodnych grup powiatów w woj. łódzkim (test Scheffego)

POWIATY	PODZBIORY DLA ALFA =0,05				
	1	2	3	4	5
Kutnowski	-,853				
Łowicki	-,670	-,670			
Wieruszowski	-,567	-,567	-,567		
Wieluński	-,549	-,549	-,549		
Zduńskowolski	-,525	-,525	-,525		
Łaski	-,313	-,313	-,313	-,313	
Radomszczański	-,250	-,250	-,250	-,250	
Skierniewicki	-,161	-,161	-,161	-,161	
Łódzki wsch	-,134	-,134	-,134	-,134	
Sieradzki	-,130	-,130	-,130	-,130	
m.Skierniewice	-,081	-,081	-,081	-,081	
Łęczycki	-,050	-,050	-,050	-,050	
Piotrkowski	,050	,050	,050	,050	,050
m. Łódź	,081	,081	,081	,081	,081
m. Piotrków	,181	,181	,181	,181	,181
Zgierski	,205	,205	,205	,205	,205
Tomaszowski	,233	,233	,233	,233	,233
Pabianicki	,249	,249	,249	,249	,249
Bełchatowski		,361	,361	,361	,361
Brzeziński			,472	,472	,472
Rawski			,494	,494	,494
Opoczyński			,520	,520	,520
Pajęczański				,603	,603
Poddębicki					1,070
p.	,064	,152	,078	,426	,174

df=23;F=12,33;p≤,000

Wyniki testu Scheffego zaprezentowane w tabeli 4.4 wskazują na możliwość wyodrębnienia pięciu różnych kategorii powiatów. Niemniej jednak nie popełnimy, jak sądzę, dużego błędu jeśli dokonamy redukcji do czterech kategorii podobnie jak w przypadku skali zaufania. Otóż do powiatów o najniższym poziomie akceptacji badanych norm zaliczyć należy powiaty: kutnowski, łowicki, wierszowski, wieluński, zduńskowolski. Powiaty o niskim poziomie akceptacji wartości i niskiej wrażliwości na łamanie norm to: łaski, radomszczański, skierniewicki, łódzki wschodni, sieradzki, miejski skierniewicki i łączycki. Do powiatów, w których mieszkańcy na względnie wysokim poziomie aprobują wartości i wykazują wrażliwość na łamanie norm zaliczyć należy takie jednostki jak; powiat piotrkowski, miejski łódzki, miejski piotrkowski, zgierski, tomaszowski i pabianicki. Wreszcie ostatnią kategorię stanowią jednostki o najwyższym poziomie aprobaty wartości i największej wrażliwości na łamanie norm. Do nich należy zaliczyć powiaty: bełchatowski, brzeziński, rawski, opoczyński, pajęczański i opoczyński.

4.2.3 Komponent sieci

Zdecydowana większość definicji kapitału społecznego traktuje sieci kontaktów społecznych jako podstawową cechę tego zjawiska. Poczynając od klasycznej definicji Loury (1977), poprzez określenia Bourdeiu(1992), Colemana(1994), Putnama(2008) i wielu innych zwraca się uwagę, iż kapitał społeczny jest zbiorem zasobów powstających w wyniku utrzymywania sieci kontaktów społecznych, w jakie włączona jest jednostka zarówno wewnątrz jak i zewnątrz danej grupy. Daje temu wyraz Lin (2001;55) stwierdzając, że "Teoria kapitału społecznego skupia się na zasobach zawartych w sieci relacji podmiotu oraz na tym jak dostęp do tych zasobów oraz ich użycie przynosi korzyści działaniom jednostek" i dalej „kapitał społeczny składa się z zasobów zawartych w sieci czy związkach podmiotu” (2001:56). Wspólnym założeniem występującym w pracach cytowanych autorów jest przekonanie, że utrzymywanie rozległych sieci kontaktów społecznych sprzyja generalnie uzyskiwaniu lepszej pozycji w strukturze społecznej. Mieszkańcy woj. łódzkiego charakteryzują się niskim zakorzeniem w sieciach społecznych. Około 3% mieszkańców naszego województwa nie jest zakorzeniona w jakichkolwiek sieciach społecznych. Około 13-14% deklaruje, iż nie ma przyjaciół, 7-8 % nie utrzymuje kontaktów rodzinnych, nie licząc osób pozostających we wspólnym gospodarstwie domowym. Jedynie 6-7% deklaruje przynależność do jakiegokolwiek stowarzyszenia, organizacji społecznej, partii politycznej, związków zawodowych, komitetu społecznego czy obywatelskiego. Są to zatem wyniki plasujące nasze województwo poniżej średnich dla całego kraju, chociaż i te należą do niższych w Europie. Dodajmy, że przeciętna wielkość kręgu przyjaciół ogranicza się do 3 osób, a wielkość kręgu rodzinnego do 4 partnerów.

Tabela 4.12 Średnie wartości skali sieci społecznych dla typów miejscowości zamieszkania w woj. łódzkim

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	-,105	559	,914
Miasta 100-45 tys.	,231	417	1,081
Miasta 44- 15tys.	,249	174	1,122
Miasta 14tys.i mniej	-,077	93	,959
Wieś	-,096	763	,960
Ogółem	,000	2005	1,000

df=4; F = 11,980;p≤,000; Eta =,153

Dane zawarte w tabeli 4.5 wskazują na istotne pod względem statystycznym różnice pomiędzy typami miejscowości zamieszkania ze względu na zasoby kapitału tkwiące w sieciach społecznych mieszkańców województwa łódzkiego. Okazuje się, że najniższe zasoby sieci posiadają mieszkańcy Łodzi, następnie obszarów wiejskich i małych miasteczek. Natomiast wyraźnie większe zasoby zostały zidentyfikowane w miastach średnich i dużych naszego województwa. Innymi słowy, największa atomizacja społeczna występuje zarówno w skupiskach największych jak i najmniejszych pod względem liczby mieszkańców.

Tabela 4. 13 Średnie wartości skali sieci dla jednorodnych grup powiatów w woj. łódzkim (test Scheffego)

POWIATY	PODZBIORY DLA ALFA =0,05		
	1	2	3
Brzeziński	-,661		
Piotrkowski	-,485		
Tomaszowski	-,456		
Opoczyński	-,336	-,336	
Radomszczański	-,215	-,215	-,215
m.Piotrkowski	-202	-202	-202
Skierniewicki	-,176	-,176	-,176
Zduńskowolski	-,155	-,155	-,155
Kutnowski	-,141	-,141	-,141
Łódzki wsch.	-,114	-,114	-,114
m. Łódzki	-,100	-,100	-,100
Poddębicki	-,020	-,020	-,020
Bełchatowski	-,005	-,005	-,005
Sieradzki	,028	,028	,028
Pajęczanski	,074	,074	,074
Łowicki	,106	,106	,106
Rawski	,106	,106	,106
Wieruszowski	,150	,150	,150
Łęczycki	,180	,180	,180
m. Skierniewicki	,284	,284	,284
Zgierski	,291	,291	,291
Łaski	,445	,445	,445
Wieluński		,778	,778
Pabianicki			,857
p.	,072	,065	,110

df= 23;F=10,12;p≤,000

W podziale jednostek powiatowych wyraźnie najniższe zasoby sieci występują w powiatach; brzezińskim, piotrkowskim, tomaszowskim i opoczyńskim. Natomiast zasoby najwyższe w powiatach wieluńskim, pabianickim, łaskim. Względnie wysokie zasoby sieci występują również w powiatach; zgierskim, miejskim skierniewickim, łęczyckim, wierszowskim, rawskim, łowickim, pajęczańskim, sieradzkim. W pozostałych powiatach zidentyfikowano raczej niski poziom zasobów sieci.

4.2.4 Syntetyczny poziom kapitału społecznego w województwie łódzkim

W wyniku przeprowadzenia zabiegu sumowania zestandaryzowanych wartości poszczególnych komponentów kapitału społecznego uzyskano łączną wartość kapitału społecznego. Tabela 4.15 wskazuje, że ze względu na typ miejsca zamieszkania najniższy łączny poziom kapitału społecznego w naszym regionie występuje w mieście Łodzi. Łódź jako wielkie miasto posiada znacznie niższe zasoby tego typu kapitału aniżeli wszystkie inne typy miejscowości w regionie. Niski poziom zanotowano również w dużych miastach województwa. Średni poziom na obszarach wiejskich a najwyższy w miastach średnich i małych.

Tabela 4.14 Średnie wartości kapitału społecznego dla typów miejscowości zamieszkania w woj. Łódzkim

TYPY MIEJSCOWOŚCI	ŚREDNIA	N	ODCHYLENIE STANDARDOWE
Łódź	-,414	559	1,830
Miasta 100-45 tys.	,023	417	1,949
Miasta 44- 15tys.	,396	174	1,974
Miasta 14tys.i mniej	,393	93	2,225
Wieś	,152	763	1,940
Ogółem	,000	2005	1,947

df=4; F = 10,437;p≤,000; Eta =,143

W układzie jednostek powiatowych można wyróżnić zasadniczo cztery kategorie powiatów. Pierwszą stanowią powiaty, w których odnotowano najniższym łączny poziom kapitału społecznego. Do nich zaliczyć trzeba powiat kutnowski, zduńskowolski, miejski łódzki, radomszczański, łaski, brzeziński i miejski piotrkowski. Powiat łowicki można zaliczyć zarówno to tej kategorii jak i do kategorii powiatów o nieco wyższym poziomie kapitału społecznego. Ponadto, w drugiej kategorii znalazły się powiaty; miejski skierniewicki, opoczyński, piotrkowski, tomaszowski, łódzki wschodni i skierniewicki.

Tabela 4.15 Średnie wartości kapitału społecznego dla jednorodnych grup powiatów w woj. łódzkim

POWIATY	PODZBIORY DLA ALFA =0,05				
	1	2	3	4	5
Kutnowski	-1,340				
Zduńskowolski	-1,107	-1,107			
m. Łódzki	-,406	-,406	-,406		
Radomszczański	-,549	-,549	-,549		
Łaski	-,346	-,346	-,346		
Brzeziński	-,151	-,151	-,151	-,151	
m.Piotrkowski	-,056	-,056	-,056	-,056	-,056
Łowicki	,005	,005	,005	,005	,005
m. Skierniewicki		,073	,073	,073	,073
Opoczyński		,080	,080	,080	,080
Piotrkowski		,090	,090	,090	,090
Tomaszowski		,109	,109	,109	,109
Łódzki wsch.		,146	,146	,146	,146
Zgierski		,157	,157	,157	,157
Skierniewicki		,231	,231	,231	,231
Sieradzki			,369	,369	,369
Łęczycki			,386	,386	,386
Wieruszowski			,487	,487	,487
Pajęczański			,592	,592	,592
Bełchatowski			,623	,623	,623
Pabianicki			,953	,953	,953
Rawski				1,101	1,101
Poddębicki				1,195	1,195
Wieluński					1,269
p.	,058	,061	,051	,057	,057

df=23; F= 8,89;p≤,000

Bez wątplenia najwyższy poziom kapitału społecznego odnotowano w powiatach; wieluńskim, poddębickim, rawskim i pabianickim. Nieco niższy, ale również wysoki w powiatach; bełchatowskim, pajęczańskim, wieruszowskim, łęczyckim i sieradzkim.

4.2.5 Typy kapitału społecznego i jego przestrzenne zróżnicowanie

Na podstawie analizy skupień (k-średnich) wyróżniono następujące typy kapitału społecznego.

Tabela 4.16 Typy kapitału społecznego w woj. łódzkim

SKALE	SKUPIENIA				
	1	2	3	4	5
Skala sieci	-,156	,943	-,647	-,397	2,167
Skala aksjonormatywna	,970	,104	-,210	-,800	,601
Skala zaufania	,584	-,511	-1,366	,352	,492
N	526	267	361	695	157
%	26,2	13,3	18,0	34,7	7,8

Najliczniej w województwie (34,7%) reprezentowany jest typ kapitału społecznego charakteryzujący się postawami zaufania, z jednej strony oraz słabo rozwiniętymi sieciami kontaktów społecznych i niewielkim zakresem podzielenia wartości i reakcjami na łamanie norm. W następnej kolejności (26,2%) pojawia się typ charakteryzujący się słabo rozwiniętymi sieciami kontaktów oraz postawami zaufania i znacznym zakresem podzielenia wartości współpracy i demokracji. Trzecim pod względem liczebności (18%) jest typ skrajnie negatywny z brakiem zaufania, słabymi więziami i słabym zakresem podzielenia wartości i reakcjami na łamanie norm. Bez wątpienia jest to postawa skrajnej alienacji społecznej. Czwartym jest typ (13,3%) charakteryzujący się z jednej strony nieufnością, a z drugiej rozbudowanymi sieciami społecznymi i aprobatą dla wartości współpracy oraz aktywnymi postawami wobec przypadków łamania norm. Wreszcie najmniej liczny (7,8%) jest typ charakteryzujący się pozytywnymi wartościami we wszystkich komponentach kapitału społecznego.

Tabela 4.17 Statystyczny rozkład typów kapitału społecznego według miejscowości zamieszkania

TYP KAPITAŁU SPOŁECZNEGO	TYP MIEJSCOWOŚCI ZAMIESZKANIA W %				
	Miasto 500tys i więcej	Miasto 100-50tys.	Miasto 49,9-10tys.	Miasto 9,9tys i mniej	Wieś
Typ 3	31,1	16,1	14,4	11,8	11,0
Typ 4	28,3	28,1	27,0	33,3	44,8
Typ 2	14,0	23,7	16,7	9,7	6,8
Typ 1	21,3	20,9	29,3	37,6	30,7
Typ 5	5,4	11,3	12,6	7,5	6,7
Ogółem %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	559	417	174	93	763

Gamma,121; p<,000; N=2006

Statystyczny rozkład występowania typów kapitału społecznego w poszczególnych typach miejscowości zamieszkania wskazuje, iż typ charakteryzujący się dodatnimi

wartościami na wszystkich skalach cząstkowych występuje najczęściej wśród mieszkańców miast średnich, dużych i małych, a najrzadziej wśród mieszkańców Łodzi i obszarów wiejskich. Z kolei typ przeciwny, charakteryzujący się ujemnymi wartościami na wszystkich trzech badanych skalach występuje najczęściej wśród mieszkańców Łodzi. System aksjonormatywny najbardziej jest zinternalizowany przez mieszkańców małych i średnich miast. Mieszkańcy tych miejscowości mają też najbardziej rozbudowane sieci kontaktów. Największy poziom zaufania społecznego wykazują również mieszkańcy małych miast oraz obszarów wiejskich. Analiza typów kapitału społecznego według powiatów jest niemożliwa ze względu na zbyt małe liczebności, jakie wystąpiłyby w poszczególnych kategoriach analizy.

4.3 Kapitał ludzki a kapitał społeczny

Relacje pomiędzy kapitałem ludzkim a kapitałem społecznym w województwie łódzkim są istotne statystycznie ($p < 0,000$) i charakteryzują się średnio-niskim poziomem ($r = 0,288$) siły związku. Dla pełniejszej charakterystyki skonstruowano cztery typy relacji pomiędzy kapitałem ludzkim i społecznym. Wyróżniono cztery typy relacji. Typ pierwszy oznacza koincydencję słabego kapitału ludzkiego ze słabym kapitałem społecznym. Typ drugi jest połączeniem mocnego kapitału społecznego ze słabym kapitałem ludzkim. Typ trzeci jest połączeniem słabego kapitału społecznego z mocnym kapitałem ludzkim oraz typ czwarty oznacza współwystępowanie mocnego kapitału społecznego z mocnym kapitałem ludzkim. Oczywiście kategoria silnego i słabego kapitału jest relatywizowana wyłącznie dla danych pochodzących z badania surveyowego. Kapitał silny to taki, który po standaryzacji zmiennej syntetycznej każdego z dwóch rodzajów kapitału charakteryzował się wartością ≥ 0 , a kapitał słaby wartością ≤ 0 .

Tabela 4.18 Generalne typy kapitałów w woj. Łódzkim

TYPY KAPITAŁÓW	LICZEBNOŚCI	%
1.Kap ludz- & kap. Społ -	559	27,9
2.Kap ludz- & kap. społ+	231	16,5
3.Kap Ludz+& kap społ-	475	23,7
4.Kap ludz+&kap. społ+	641	32,0
Ogółem	2006	100,0

Jak wynika z tabeli 5.1 najczęściej występuje sytuacja połączenia wartości dodatnich obydwu kapitałów (32%) oraz wartości ujemnych (27%). Jednakże aż 40% badanych wykazywało niespójne układy obydwu kapitałów.

Tabela 4.19 Generalne typy kapitałów według typów miejscowości zamieszkania w woj.łódzkim

TYP KAPITAŁU SPOŁECZNEGO	TYP MIEJSCOWOŚCI ZAMIESZKANIA W %				
	Miasto 500tys i więcej	Miasto 100-50tys.	Miasto 49,9-10tys.	Miasto 9,9tys i mniej	Wieś
Typ 1 kl-&ks-	25,9	29,3	23,6	30,1	29,2
Typ 2 kl-&ks+	10,6	15,6	20,1	15,1	20,7
Typ 3 kl+&ks-	35,4	19,7	16,1	16,1	19,9
Typ 4 Kl+&ks+	28,1	35,5	40,2	38,7	30,1
Ogółem %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	559	417	174	93	763

V=,161p≤,000

Kapitał spójny i dodatni najczęściej występują w miastach średniej wielkości miastach małych i dużych. Natomiast spójny ujemny dominuje zarówno na wsi jak i w dużych miastach. Jednakże w tym przypadku różnice pomiędzy typami miejscowości zamieszkania nie są istotne statystycznie. Natomiast kapitał niespójny występuje głównie w Łodzi i na obszarach wiejskich. Ze względu na zbyt małe liczebności nie jest możliwa prezentacja wyróżnionych tu typów w poszczególnych powiatach.

5. Wnioski

Wyniki naszych analiz prowadzą do następujących konkluzji.

Po pierwsze, należy skonstatować, iż woj. łódzkie dysponuje znacznymi zasobami kapitału ludzkiego, chociaż nie należą one do najwyższych w kraju. Dość wysoki jest ogólny poziom wykształcenia mieszkańców co jest konsekwencją relatywnie niskiego odsetka osób z wykształceniem podstawowym (15-17%) oraz relatywnie wysokiego odsetka osób z wykształceniem średnim (42%) i zbliżonego do średniej krajowej odsetka z wykształceniem wyższym (19%). Relatywnie wysoki jest również odsetek osób kończących dodatkowe kursy podnoszące kwalifikacje (ponad 40%). Wysoki jest też odsetek prezentujących dobrą samoocenę stanu zdrowia (ponad 80%).

Po drugie, słabością łódzkich zasobów kapitału ludzkiego jest to, iż aż, 40% osób z wyższym wykształceniem deklaruje ukończenie studiów z zakresu szeroko rozumianych nauk ekonomiczno-społecznych jak ekonomia zarządzanie, pedagogika itd. Pomimo relatywnie wysokiego odsetka osób korzystających z internetu nie więcej jak 47% dysponuje internetem w domu, co plasuje nasz region na trzecim od końca miejscu w skali kraju. Prawie 30,5% populacji naszego województwa nie potrafi też posługiwać się komputerem, a 2/3 nie potrafi komunikować się w jakimkolwiek języku obcym.

Po trzecie, zauważalny jest wysoce zróżnicowany poziom występowania zasobów kapitału ludzkiego w aspekcie przestrzennym. Wyraźnie wyższe zasoby występują w stolicy

regionu i dużych miastach województwa oraz wyraźnie niższe na obszarach wiejskich i w małych miasteczkach.

Po czwarte, należy odnotować, że w układach powiatowych jednostkami o najwyższych zasobach kapitału ludzkiego są takie powiaty jak: bełchatowski, łódzki wschodni, pajęczański, miejski łódzki, miejski piotrkowski oraz łaski. Natomiast jednostki o najniższych zasobach kapitału ludzkiego to powiaty; kutnowski, brzeziński, łączycki, wieruszowski, radomszczański i wieluński. Uzyskane wyniki w wysokim stopniu są zgodne z rezultatami badań, jakie uzyskano w pracy „Potencjał społeczno-ekonomiczny powiatów woj. łódzkiego w latach 2002-2007” wykonanej za pomocą innych technik badawczych.

Po piąte, stolica regionu chociaż należy do jednostek administracyjnych o najwyższym potencjale kapitału ludzkiego to jednak nie jest liderem w tym względzie.

Po szóste, zasoby kapitału społecznego naszego regionu należy ocenić niżej aniżeli zasoby kapitału ludzkiego. Wynika to zarówno ze słabo rozbudowanych sieci społecznych i płytkiego zakorzenienia społecznego, z niskiego poziomu zaufania społecznego zarówno do instytucji centralnych, lokalnych jak i do współpracowników jak również z wysoce ambiwalentnych postaw wobec przypadków łamania norm społecznych. Około 7% badanych deklaruowało nieutrzymywanie kontaktów z członkami rodziny, którzy nie wchodzą w skład gospodarstwa domowego, Aż 13-14% deklaruje, że nie ma przyjaciół, a jedynie 7% deklaruje przynależność do organizacji, społecznych, stowarzyszeń, partii politycznych, związków zawodowych, komitetów czy ruchów społecznych. Są to wyniki znacznie niższe aniżeli przeciętne krajowe uzyskane w badaniach ogólnopolskich.

Po siódme, dwie sfery życia społecznego wzbudzają szczególną nieufność mieszkańców naszego regionu. Sfera pierwsza, co nie stanowi zaskoczenia, to sfera polityki. Natomiast druga sfera, to sfera pracy. Budzi niepokój wysoki odsetek nieufności formułowanych zarówno pod adresem firm prywatnych jak również współpracowników, niezależnie od typu firmy. W przypadku naszego regionu wielkości wskaźników nieufności są znacznie niższe aniżeli średnie dla kraju. Jeśli dodamy do tego niski poziom zaangażowania w działania i akcje lokalne to nasuwa się wniosek o bardzo wątej sferze społeczeństwa obywatelskiego w naszym regionie.

Po ósme, nasycenie kapitałem ludzkim oraz kapitałem społecznym jest silnie zróżnicowane przestrzennie w województwie łódzkim. Najniższe zasoby kapitału społecznego występują w Łodzi i dużych miastach, a najwyższe na obszarach wiejskich i małych miastach. Odwrotnie rozkładają się zasoby kapitału ludzkiego. Najwyższy poziom kapitału ten osiąga w miastach, najniższy na wsiach.

Po dziewiąte w układach jednostek administracyjnych najwyższe zasoby kapitału społecznego odnotowano w takich powiatach jak: wieluński, poddębicki, pabianicki, rawski bełchatowski, pajęczański. Natomiast najniższe zasoby w powiatach: kutnowskim, zduńskowolskim, miejskim łódzkim, radomszczańskim, łaskim i brzezińskim.

6. Rekomendacje

Zróżnicowany i w znacznym stopniu niespójny układ badanych zasobów kapitału ludzkiego i społecznego na różnych obszarach naszego regionu wskazuje na zasadność zróżnicowania szeroko rozumianej polityki społecznej. O ile bowiem na obszarach wiejskich

i w małych miastach istnieje realna potrzeba dalszego rozwijania zasobów kapitału ludzkiego związanego z treningiem indywidualnych umiejętności, o tyle w wielkich i dużych miastach większą uwagę należy zwrócić na kształtowanie umiejętności współpracy, respektowania norm dobra wspólnego i myślenia w kategoriach lokalnego interesu.

Szczególnej uwagi w sferze kapitału ludzkiego wymaga konieczność rozbudowy społeczeństwa informatycznego na obszarach całego regionu, a zwłaszcza na obszarach wiejskich i w małych miastach.

W celu utrzymania integracji funkcjonalnej województwa należy zadbać o inwestycje oświatowe na poziomie studiów wyższych w rejonach powiatów wierszowskiego – wieluńskiego. Uczelnie wyższe Łodzi powinny zintensyfikować współpracę ze szkołami średnimi zlokalizowanymi w powiatach granicznych województwa.

Istnieje pilna konieczność promocji kształcenia technicznego jak również rozważnej polityki inwestycyjnej w tej sferze. Rozwój miejsc pracy nie może bowiem sprowadzać się do promocji instytucji oferujących niskie płace i stawiających równocześnie niskie wymagania kwalifikacyjne. Rozwój zatrudnienia poprzez uruchamianie kolejnych kauflandów, biedronek i innych sieci jest polityką krótkowzroczą i nieracjonalną w dłuższej perspektywie. Większą uwagę należy skupić na możliwościach rozwojowych sektora energetycznego w różnych jego odmianach.

Należy pilnie monitorować stopień respektowania prawa pracy w firmach prywatnych działających na terenie naszego regionu. Jest to sfera instytucjonalna ciesząca się najniższym poziomem zaufania obok sfery polityki.

Politycy powinni dążyć do zawierania koalicji regionalnych lub subregionalnych w celu uzyskania lepszego efektu kształtowania interesu terytorialnego. Poczucie tego interesu jest niezwykle słabe wśród mieszkańców naszego województwa.

Władze lokalne i regionalne w większym stopniu powinny wspierać autentyczne, niezinstytucjonalizowane, lokalne inicjatywy obywatelskie, których celem jest rozwijanie umiejętności współpracy i osiągnięcia porozumień w ramach określonych obszarów.

Poprzez różne programy edukacyjne ważne jest również propagowanie wartości społeczeństwa obywatelskiego.

Warto wykorzystać doświadczenia powiatu bełchatowskiego i łódzkiego wschodniego, które bez wątplenia należą do liderów zasobów obydwu badanych typów kapitałów. Należy bardziej wnikliwie przyrzeć się również sytuacji w powiatach, kutnowskim, brzezińskim, łęczyckim i radomszczańskim, które znajdują się w ogonie stawki obydwu typów kapitałów.

Na zakończenie należy podkreślić, że warunkiem prowadzenia skutecznej polityki regionalnej, w tym również w odniesieniu do zmieniającego się kapitału ludzkiego i społecznego jest monitorowanie i ocena podjętych działań. Badania nad akumulacją kapitału prowadzone w regionie w cyklach np. 4- 5-letnich, pozwoliłyby nie tylko na diagnozowanie stanu rzeczy, ale również projektowanie przyszłych działań. Stanowiłyby podstawę informacyjną i analityczną do dyskusji nad prowadzoną w regionie polityką regionalną.

Bibliografia

Aghion, P., Howitt P., 1992, A Model of Growth Through Creative Destruction, *Econometrica* Vol. 60, No. 2, Mar., ss. 323-351.

- Barro, R.**, [2001], Human Capital and Growth, *American Economic Review*, No. 91.
- Barro, R., Lee, J.**, [1993], International Comparisons of Educational Attainment, *Journal of Monetary Economics*, No. 32.
- Becker G.S.**,1974, A Theory of Social Interactions, *Journal of Political Economy* Vol.82, ss.1063-1093
- Bierwiazonek K., Nawrocki T., Szczepański M. S.**, (red.) 2008, Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bourdieu P.**,1986, The forms of capital (w;) Richardson J.G Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, Westport, Conn; Greenwood Press, ss. 242-258
- Czekaj K., Niesporek A.**,2008, Rola kapitału społecznego w tworzeniu i realizacji miejskiej polityki społecznej. Aspekty teoretyczne i praktyczne(w;) Bierwiazonek K., Nawrocki T., Szczepański M. S., (red.), Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Działek J.**,2008, Geografia kapitału społecznego. Regionalne zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego w Polsce(w;) Bierwiazonek K., Nawrocki T., Szczepański M. S., (red) 2008, Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Florida R.**,2010, Narodziny klasy kreatywnej, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury
- Frykowski M., Starosta P.**,2005, Kapitał społeczny na terenie województwa łódzkiego(w;) Gorlach K, Foryś G, (reds.) W obliczu zmiany; wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi, Kraków; Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Granovetter M.**,1973, The Strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology*, Vol.78ss.1360-1380
- Halpren D.**,2005, Social Capital, Cambridge: poliy
- Haynes A.**,2004,Social capital and regional growth, (w;)Peillon M,Corcoran M.P.(reds.)Place and Non –Place, Dublin: Institute of Public Administration
- Helliwell J, Putnam R.**,1995, Economic Growth and Social Capital in Italy, *Eastern Economic Journal* Vol.21 ss.295-307
- Herbst M.**, (red.),2007, Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionów, Warszawa: Scholar
- Identyfikacja i delimitacja obszarów problemowych i strategicznej interwencji w Polsce. Wnioski z analiz.** Ministerstwo Rozwoju Regionalnego Instytut Badań Strukturalnych grudzień 2010
- Ijiri, I**, 1975, Theory of Accounting Measurement, american accounting association, s. 55
- Jaeschke A**, (red.),2010, Kapitał ludzki w województwie łódzkim w latach 2005-2008, Łódź; Urząd Statystyczny w Łodzi
- Kanak S.**,2002, Social capital, growth, and poverty; a survey of cross –country evidence (w;) Grootaert Ch, van Bastelaer T,(reds.) The role of Social Capital in Development. An Empirical Assessment, Cambridge; Cambridge University Press
- Klasyfikacja zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010
- Lant Pritchett** **Where Has All the Education Gone?** World Bank Eco Rev (2001) 15(3): 367- 391
- Lin N.**,2001, Social Capital. A Theory of Social Structure and Action,

Cambridge, Cambridge University Press

Lucas, R., [1988], On the Mechanics of Economic Development, *Journal of Monetary Economics*, No. 22.

Mikulec A., 2008, Potencjał społeczno-ekonomiczny powiatów w województwie łódzkim w latach 2002-2007, Łódź ; Urząd Statystyczny w Łodzi

Nussbaum M., 1992, Human Functioning and social justice. In defense of Aristotelian essentialism, *Political Theory*, Vol. 20 ss. 202-246

Program Operacyjny Kapitał Ludzki. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013, s. 4. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego (2007).

Putnam R., 2008, Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne

Raiser M., 2008, Social Capital and Economic Performance in Transition Economies (w:) Castiglione D, van Deth J.W, Wolleb G, (reds.) *The Handbook of Social Capital*, Oxford; Oxford University Press

Robeyns I., 2005, The Capability Approach: a theoretical survey, *Journal of Human Development*, vol. 6 ss. 93-114

Romer, P. (1990) "Endogenous Technological Change," *The Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, Part 2, s. 71-S102.

Sen A., 1993, Capability and well being (w:) Nussbaum M, Sen A (reds.) *The Quality of Life*, Oxford ; Clarendon Press

Sen A., 1998, Mortality as Indicator of Economic Success and Failure, *The Economic Journal*, Vol. 108 ss. 1-25

Schulz T.W., 1982, Investment in Entrepreneurial Ability, *Scandinavian Journal of Economy* Vol. 82 ss. 437-448

Starosta P., Frykowski M., 2008, typy kapitału społecznego i wzory partycypacji obywatelskiej w wiejskich gminach centralnej Polski (w:) Bierwiazzonek K., Nawrocki T., Szczepański M. S., (red) 2008, *Kapitały ludzkie i społeczne a konkurencyjność regionów*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Sztaudynger J.J., 2007, *Kapitał społeczny a wzrost ekonomiczny*, Warszawa; PWN

Trutkowski C, Mandes S., 2005, *Kapitał społeczny w małych miastach*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar

Woolcock M., 1998, Social Capital and Economic Development ; Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework, *Theory and Society*, Vol. 27 ss. 151-208

Wykształcenie, postawy i umiejętności jako istotne czynniki jakości kapitału ludzkiego. Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 2010

Zaufanie społeczne., 2010, Warszawa: CBOS BS/29